

Katarzyna Tomkowiak

Wojewódzka Biblioteka Publiczna – Książnica Kopernikańska w Toruniu

e-mail: kasia-t@wp.pl

ORCID ID: 0000-0003-1872-7884

U

dział Zygmunta Mocarskiego w pracach rewindykacyjnych polskich zbiorów bibliotecznych z Rosji (1922–1923)

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/FT.2018.004>

Tekst jest opublikowany na zasadach niewyłącznej licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa-Bez utworów zależnych 3.0 Polska (CC BY-ND 3.0 PL).

Dr Katarzyna Tomkowiak jest pracownikiem Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej – Książnicy Kopernikańskiej w Toruniu, absolwentką Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu oraz Podyplomowego Studium Historii. W 2012 r. uzyskała stopień doktora nauk humanistycznych za dysertację: „Książnica Miejska im. Kopernika w Toruniu (1923–1939)”. Jej naukowe zainteresowania koncentrują się wokół okresu dwudziestolecia międzywojennego oraz dziejów i osób związanych z Książnicą Miejską, a także innych bibliotek w Toruniu i w Podgórzu w okresie II RP. Autorka licznych publikacji m.in.: *Stosunki Polski z Wielką Brytanią na forum Sejmu i Senatu 1919–1927* (Toruń 2003) i *Adam Mickiewicz (1798–1855). Katalog der Buchausstellung Thorn (Toruń) 14. November 1998–31 März 1999*, hrsg. von I. Mucha, M. Ptaszyk und K. Tomkowiak (Göttingen 2001). Członek prezydium Towarzystwa Miłośników Torunia.

S

Słowa kluczowe: Biblioteka Załuskich; Delegacja Polska w Komisji Mieszanej Specjalnej; Książnica Miejska im. M. Kopernika w Toruniu; Moskwa; Petersburg; Rosyjska Biblioteka Publiczna w Petersburgu; traktat ryski

S

Streszczenie: Cel/Teza: Przedmiotem artykułu jest opisanie działań Zygmunta Mocarskiego w trakcie prac mających na celu zwrot polskich zbiorów bibliotecznych z Rosji, na mocy zapisów zawartych w traktacie ryskim z 18 marca 1921 r. Pracował on jako czasowy ekspert biblioteczny i wydatnie pomógł w poczynaniach rewindykacyjnych Delegacji Polskiej w Komisji Mieszanej Specjalnej w Moskwie i Piotrogradzie od 13 września 1922 r. do końca kwietnia 1923 r. **Metoda badawcza:** Aby odtworzyć jego pracę w tej Komisji, poddałam analizie zachowane dokumenty i korespondencję uczestników tych poczynąń rewindykacyjnych, jakie zachowały się w polskich archiwach i Książnicy Kopernikańskiej. Kompletna dokumentacja prac Komisji Mieszanej Specjalnej, przechowywana w Archiwum Skarbowym w Warszawie, nie zachowała się. Pomocne okazały się także wydane drukiem na prawach rękopisu sprawozdania z pracy Komisji. **Wyniki/Wnioski:** Zygmunt Mocarski, opierając się na rozdziale XI wymienionego traktatu, wydatnie przyczynił się do odzyskania, polskich inkunabułów i starodruków, jakie znajdowały się w Rosji już od czasów zaborów. Gros

polskich, unikatowych druków zgromadzono w słynnej b. Cesarskiej Bibliotece w Petersburgu (Rosyjskiej Bibliotece Publicznej). To w jej zbiorach Mocarski orientował się najlepiej, pomogła mu także doskonała znajomość języka rosyjskiego – wykazałam, że był cenionym członkiem tego gremium. To dzięki jego zaangażowaniu odzyskano druki, które pochodziły z Biblioteki Załuskich.

Wprowadzenie

Sprawa zwrotu polskich dóbr kultury z Rosji, a w szczególności rewindykacji zbiorów bibliotecznych na mocy zapisów traktatu ryskiego z 18 marca 1921 r. była wielokrotnie omawiana¹. Szczególne znaczenie dla tych zagadnień mają wydane sprawozdania *Dokumenty dotyczące akcji Delegacji Polskich w Komisjach Mieszanych Reewakuacyjnej i Specjalnej w Moskwie* (o zbiorach bibliotecznych najwięcej materiałów zawiera zeszyt 8)² oraz Jerzego Kumanieckiego, *Tajny raport Wojkowa, czyli radziecka taktyka zwrotu mienia gospodarczego i kulturalnego po pokoju ryskim i Pokój polsko-radziecki 1921. Geneza–rokowania–traktat–komisje mieszane*³. Także rozdział „Udział polskich uczonych w rewindykacji mienia kulturalnego” w pracy Jerzego Róziewicza *Polsko-rosyjskie powiązania naukowe (1725–1918)* jest temu poświęcony⁴.

Podobnie, kwestiom wzajemnych relacji między Polską a Rosją w okresie II RP poświęcono wiele prac⁵, zajmowano się także stosunkami kulturalnymi między

¹ M. Handelsman, *Z dziejów walki o zabytki polskie w Moskwie*. Biblioteka Załuskich, Przegląd Współczesny, 1922, nr 7–8, s. 267–278; K. Tyszkowski, *Z dziejów rewindykacji*, Lwów 1924 (odbitka z Kwartalnika Historycznego); W. Borowy, Z. Batowski, *Odzyskane zbiory rękopisów i grafiki w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie*, Warszawa 1925; W. Suchodolski, *Wykonanie art. XI traktatu ryskiego w zakresie archiwów państwowych*, Archeion, t. 1: 1927, s. 67; E. Kuntze, *Układy o zwrot Biblioteki Załuskich, karta z dziejów odzyskania z Rosji Polskiego mienia kulturalnego*, Lwów 1930; J. Dąbski, *Pokój ryski. Wspomnienia, pertraktacje, tajne układy z Joffem, listy*, Warszawa 1931; E. Kuntze, *Udział Ś.P. Stanisława Turowskiego w rewindykacji Biblioteki Załuskich*, Pamiętnik Literacki t. 33: 1936, s. 1062–1066; idem, *Zwrot polskich zbiorów bibliotecznych z Rosji*, Kraków 1937; P. Bańkowski, *Rękopisy rewindykowane przez Polskę z ZSRR na podstawie traktatu ryskiego i ich dotychczasowe opracowania*, Kraków 1937, tam także zestawiona bibliografia prac związanych z rewindykacją; idem, *Rękopisy rewindykowane przez Polskę z ZSRR na podstawie Traktatu Ryskiego i ich dotychczasowe opracowanie*, Przegląd Biblioteczny, R. 10: 1937, z. 1, s. 51; idem, *Biblioteka publiczna Załuskich i jej twórcy*, Warszawa 1939; P. Bańkowski, *Rękopisy rewindykowane na podstawie traktatu ryskiego jako warsztat pracy naukowej przed wojną*, Przegląd Biblioteczny, R. 16: 1948, z. 1–2, s. 101–118; Z. Gaca-Dąbrowska, *Rewindykacja polskich zbiorów bibliotecznych z Rosji w okresie II Rzeczypospolitej*, Roczniki Biblioteczne, R. 33: 1989, z. 1–2, s. 161–181; D. Matelski, *Rewindykacja polskich dóbr kultury z Rosji Radzieckiej i ZSRR (1921–1939)*, Przegląd Wschodni, t. 9: 2002, nr 2 (30), s. 391–409; idem, *Losy polskich dóbr kultury w Rosji i ZSRR. Próby restytucji: archiwa – księgozbiory – dzieła sztuki – pomniki*, Poznań 2003.

² *Dokumenty dotyczące akcji Delegacji Polskich w Komisjach Mieszanych Reewakuacyjnej i Specjalnej w Moskwie* (dalej: DKMRiS), z. 3, Warszawa 1922; DKMRiS, z. 6, cz. C, *Dział Biblioteczny, Gabinet Rycin w Bibliotece Publicznej w Warszawie*, Warszawa 1922, s. 128–206; DKMRiS, z. 8, *Rewindykacja zbiorów polskich z Rosyjskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu i innych bibliotek Rosji i Ukrainy. Cz. 1–2, 18.XI.1921–1.V.1923*, Warszawa, 1923, por. bibliograficzny wykaz prac z zakresu rewindykacji polskich zbiorów bibliotecznych od chwili zawarcia traktatu ryskiego (18 III 1921–1 VI 1923), [w:] ibidem, s. 533–540.

³ J. Kumaniecki, *Pokój polsko-radziecki 1921. Geneza–rokowania–traktat–komisje mieszane*, Warszawa 1985, idem, *Tajny raport Wojkowa czyli Radziecka taktyka zwrotu polskiego mienia gospodarczego i kulturalnego po pokoju ryskim, 1921–1923 dwa lata prac delegacji rosyjsko-ukraińskiej, rosyjsko-ukraińsko-polskich Komisji Mieszanych Reewakuacyjnej i Specjalnej nad wykonaniem Ryskiego Traktatu Pokojowego: sprawozdanie*, Warszawa 1991.

⁴ J. Róziewicz, *Polsko-rosyjskie powiązania naukowe (1725–1918)*, Wrocław [i in.] 1984, s. 47–79.

⁵ *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich, t. IV (1921–1926)*, Warszawa 1965; J. Kumaniecki, *Po traktacie ryskim, stosunki polsko-radzieckie 1921–1923*, Warszawa 1971; idem, *Pokój...*; idem, *Tajny...*; W. Materski, *Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918–1939*, Warszawa 1994; idem, *Na widecie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Warszawa 2005; *Polsko-radzieckie stosunki kulturalne 1918–1939. Dokumenty i materiały*, red. W. Balcerak, Warszawa 1977; A. Skrzypek, *Kronika koegzystencji. Zarys stosunków polsko-radzieckich w latach 1921–1939*, Warszawa 1985.

obu państwami⁶. Ważnym dla oceny wzajemnych relacji między Polską a Sowiecami w latach 1921–1923 było opublikowanie tajnego raportu Piotra Łazarewicza Wojkowa *1921–1923 dwa lata prac delegacji rosyjsko-ukraińskiej, rosyjsko-ukraińsko-polskich Komisji Mieszanych Reewakuacyjnej i Specjalnej nad wykonaniem Ryskiego Traktatu Pokojowego*⁷. Tam w Rozdziale XII opisano sprawy polskich bibliotek⁸. Tekst z 6 listopada 1923 r. wydrukowano w drukarni GPU (ros. Gosudarstwennoje Politiczeskoje Uprawlenije, pol. Państwowy Zarząd Polityczny; od końca 1922 r. Objedinionnoje Gosudarstwennoje Politiczeskoje Uprawlenije – OGPU) tylko w 45 numerowanych egzemplarzach, a skład, który posłużył do druku, natychmiast przetopiono, Wojkow pisze: „[...] najważniejsze liczby zostały dopisane przeze mnie ręcznie po zakończeniu druku⁹”. Ten ważny dokument polscy historycy odkryli dopiero w latach 60. XX w., Piotr Wojkow wyjaśnia w nim rzeczywiste intencje, jakimi strona sowiecka kierowała się w trakcie wykonywania postanowień traktatu ryskiego, także tych dotyczących zbiorów bibliotecznych. Bez jego znajomości, ocena pracy także Komisji Mieszanej Polsko-Sowiecko-Ukraińskiej, nie byłaby możliwa.

W kompleksowy sposób sprawy związane z traktatem ryskim zaprezentowano w zbiorze *Traktat ryski 1921 roku po 75 latach*, pod redakcją Mieczysława Wojciechowskiego, jednak nie znalazł się tam artykuł poświęcony odzyskiwaniu polskich zbiorów bibliotecznych¹⁰. O pierwszej polskiej bibliotece narodowej – Bibliotece Załuskich pisano wielokrotnie, także o rewindykacji jej zbiorów, wywiezionych do Rosji w czasie zaborów (w 1795 r.)¹¹.

Jednak w pozornej wielości i różnorodności scharakteryzowanej wyżej literatury nie ma wielu opracowań o udziale i roli poszczególnych osób w pracach nad „odzyskiwaniem” z Rosji polskich zbiorów bibliotecznych w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Chlubny wyjątek od tej reguły stanowią prace Doroty Pietrzekiewicz poświęcone przede wszystkim osobie Piotra Bańkowskiego – eksperta w KMS¹². Rola Zygmunta Mocarskiego w tym gremium nie została dotąd opisana. W wielu opracowaniach jest on jedynie wymieniany jako ekspert biblioteczny.

⁶ J. Różewicz, *Polsko-rosyjskie...*; idem, *Polskie środowisko naukowe w Petersburgu w latach 1905–1918. Polsko-rosyjskie związki społeczno-kulturalne na przełomie XIX w.*, Warszawa 1980; idem, *Polsko-radzieckie stosunki naukowe w latach 1918–1939*, Warszawa–Kraków 1979.

⁷ P. Wojkow, *1921–1923 dwa lata prac delegacji rosyjsko-ukraińskiej, rosyjsko-ukraińsko-polskich Komisji Mieszanych Reewakuacyjnej i Specjalnej nad wykonaniem Ryskiego Traktatu Pokojowego: sprawozdanie*, tłum. A. Achmatowicz, [w:] J. Kumaniecki, *Tajny...*, s. 81–192.

⁸ Ibidem, s. 176–191.

⁹ Ibidem, s. 9.

¹⁰ *Traktat ryski 1921 roku po 75 latach*, red. M. Wojciechowski, Toruń 1998. W zbiorze pośrednio o kwestii bibliotek wzmiankował jedynie Janusz Szczepański, *Rewindykacja polskich archiwaliów w świetle traktatu ryskiego*, [w:] *Traktat ryski 1921 roku po 75 latach...*, s. 201.

¹¹ M.in. E. Chwalewik, *Losy zbiorów polskich w Rosyjskiej Bibliotece Publicznej w Leningradzie*, Warszawa 1926 (odbitka z Zbiorów Polskich); J. Kaliszuk, *Codices deperditi średniowieczne rękopisy łacińskie Biblioteki Narodowej utracone w czasie II wojny światowej*, t. 1, *Dzieje i charakterystyka kolekcji*, Wrocław 2016; J. Płaza, B. Sajna, *Pamiętki dziejów Biblioteki Załuskich*, Warszawa 1997. Zbiory polskiej Biblioteki Załuskich stały się podstawowym zrębem, i najcenniejszą częścią Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu.

¹² D. Pietrzekiewicz, *Z grabieży Katarzyny ocalone szczątki... czyli udział Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie w rewindykacji księgozbiorów na mocy traktatu ryskiego*, *Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi* R. 5: 2011, s. 245–272; eadem, *Życie i praca Piotra Bańkowskiego (1885–1976)*, *Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi*, t. 6: 2012, s. 51–64; eadem, *O polskich staraniach o odzyskanie zagrabionych zbiorów bibliotecznych na mocy traktatu ryskiego*, *Poradnik Bibliotekarza*, 2014, nr 11, s. 14–19; eadem, *Catenaty Rosyjskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu w świetle ekspertyzy Piotra Bańkowskiego*, [w:] *Historia. Memoria. Scriptum. Księga jubileuszowa z okazji osiemdziesięciolecia urodzin Profesora Edwarda Potkowskiego*, red. J. Krochamł, Warszawa, s. 166–175 [przyp. red.].

Dlatego zajęłam się kwestią jego udziału w pracach Delegacji Polskiej w Moskwie i Piotrogradzie¹³. Nie był on jedynym bibliotekarzem w tym gronie, nie odegrał on też największej roli w „bojach” o powrót – rewindykację polskich zbiorów do kraju – wykazał się jednak wyjątkową determinacją w postępowaniu rewindykacyjnym, które dotyczyło zbiorów pochodzących z Biblioteki Załuskich. Sowieci zauważyli to i uniemożliwili mu pracę, którą prowadził na rzecz KMS w Rosyjskiej Bibliotece Publicznej w Petersburgu (dalej: RBP).

Wiedza i fachowość oraz znajomość zasobów petersburskich bibliotek młodego Zygmunta Mocarskiego budzą mój szczerzy podziw. Jednak w naturalny sposób zaintrygowało mnie, dlaczego ten znawca zasobów Biblioteki Załuskich oraz zbiorów petersburskich osiadł w Toruniu w maju 1923 r. i został pierwszym dyrektorem Książnicy Miejskiej im. M. Kopernika (sprawował pieczę nad biblioteką w latach 1923–1939). Oczywiście było to tylko z korzyścią dla toruńskiego librarium. Dodatkowo zainspirowało mnie do poszukiwań stwierdzenie toruńskiego profesora Jerzego Serczyka w biogramie Zygmunta Mocarskiego, który zaznaczył, iż:

„Najważniejszą jednak funkcją Mocarskiego w tych latach było uczestnictwo – jako eksperta do spraw bibliotecznych – od września 1922 r. w komisji mieszanej polsko-radzieckiej, działającej w Moskwie i Leningradzie, a zajmującej się rewindykacją polskich dóbr kulturalnych”¹⁴.

Spowodowało to, że prześledziłam losy Zygmunta Mocarskiego i dzieje innych bibliotekarzy, którzy ofiarnie dążyli do rewindykacji polskich zbiorów bibliotecznych z Rosji. Ich działania były możliwe dzięki zapisom zawartym w traktacie ryskim (formuła w preliminariach pokojowych była bardziej ogólna, na inną nie zgodziła się strona rosyjska). Literatura przedmiotu, którą wyżej omówiłam, była oparta w dużej mierze na zachowanych drukowanych relacjach z tego okresu. Zatem jej podstawę źródłową stanowiły, już wcześniej wspomniane, zeszyty wydane w latach 1922–1924: *Dokumenty dotyczące akcji Delegacji Polskich w Komisjach Mieszanych Reewakuacyjnej i Specjalnej w Moskwie*, (było ich dziewięć), oraz dwa teksty (faktycznie mające charakter sprawozdania) Edwarda Kuntzego, najpierw wiceprzewodniczącego, a potem przewodniczącego Delegacji Polskiej (od maja 1923 do 1935 r., tj. do końca jej działalności). W mniejszym stopniu korzystano z relacji przebiegu negocjacji, drukowanych w czasopiśmie i prasie, których autorami byli członkowie i współpracownicy Delegacji Polskiej i Komisji Mieszanej Specjalnej. W wielu sprawach ta dokumentacja okazała się wystarczająca, dlatego zdecydowałam się na uzupełnienie tego materiału źródłowego o niepublikowaną korespondencję Zygmunta Mocarskiego¹⁵. Najwięcej listów, jakie otrzymał Mocarski, znajduje się obecnie w zasobach Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej – Książnicy

¹³ Wyjątkiem praca Urszuli Paszkiewicz, (*Zygmunt Mocarski bibliograf, bibliotekarz, bibliolog*, Studia o Książce, t. 7: 1977, s. 159–160). W tekście niniejszego artykułu używam, podobnie jak w literaturze przedmiotu, nazwy miasta nad Newą w formie Petersburg. Natomiast do 1914 r. był to Sankt-Pietierburg, później Piotrogród (ros. Petrograd), a od 1924 r. Leningrad (zob. Z. Gaca-Dąbrowska, op. cit., s. 163; L. Bazyłow, *Polacy w Petersburgu*, Wrocław 1984, s. 410). To nie była ostatnia zmiana, do historycznej nazwy powrócono 7 XI 1991 r.

¹⁴ J. Serczyk, *Zygmunt Mocarski (1894–1941), bibliotekarz i bibliofil, historyk kultury, organizator życia naukowego*, [w:] *Wybitni ludzie dawnego Torunia*, Warszawa 1982, s. 331–338, cyt. s. 332.

¹⁵ Korespondencja Z. Mocarskiego, nie w całości, była wykorzystana tylko przez U. Paszkiewicz, op. cit.

Kopernikańskiej w Toruniu¹⁶. Były to listy od Jana Baudouin de Courtenay, Stefana Dembego, Kazimierza Tyszkowskiego, Edwarda Kuntzego, mecenasa Wiktora Krypskiego, Stefana Rygla. Kolejne listy, tym razem te, które napisał sam Zygmunt Mocarski lub jego przyjaciele (np. S. Demby do S. Rygla), znajdują się obecnie w dwóch archiwach: Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Oddziale w Warszawie¹⁷, oraz w Archiwum Głównym Akt Dawnych¹⁸. Z archiwów tych wykorzystałam także inne dokumenty, które rejestrują udział polskich bibliotekarzy w pracach Delegacji Polskiej w Komisji Mieszanej i Specjalnej¹⁹. Tylko uzupełnieniem były dla mnie materiały z innych archiwów.

Dokumentacja Delegacji Polskiej KMS z całości prac rewindykacyjnych, która była przechowywana w Archiwum Skarbowym w Warszawie, nie zachowała się – spłonęła w 1944 r.²⁰

Podstawy prawne pracy członków i współpracowników Delegacji Polskiej w Komisji Mieszanej Specjalnej oraz początek ich działalności

Sprawami zwrotu polskich zbiorów bibliotecznych z Rosji, w tym w szczególności zasobów z Biblioteki Załuskich, zajmowała się Komisja Mieszana Specjalna, powołana na mocy ustaleń *Traktatu pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą*²¹. Warto zaznaczyć, że strona sowiecka nigdy nie negowała konieczności zwrotu Polsce zbiorów bibliotecznych, jednak uporczywie starała się ograniczyć zakres tego zwrotu. Doświadczyli tych działań zarówno polscy rzeczoznawcy w Rydze – Marian Lalewicz i Stanisław Ptaszycki, jak i wszyscy bibliotekarze współpracujący z Delegacją Polską w Rosji, po wejściu w życie traktatu ryskiego.

¹⁶ Aktualna nazwa przedwojennej Książnicy Miejskiej im. M. Kopernika w Toruniu to Wojewódzka Biblioteka Publiczna – Książnica Kopernikańska w Toruniu (dalej: KK), Rękopisy Książnicy Kopernikańskiej: Korespondencja Z. Mocarskiego (dalej: KZM), sygn. rps KM: 204, 309, 310, 312, 315, 317.

¹⁷ Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie (dalej: APAN W) zespół 229, sygn. III–112 Stefan Rygiel (1887–1945; bibliotekarstwo, bibliografia, bibliofilstwo) [I połowa XVIII wieku–] 1902–1945[–1950]: j.a. 80, 81, pomocne okazały się także jednostki z zespołu 621, sygn. 161 Zygmunt Mocarski (1894–1941; bibliotekarstwo) 1894–1975[1985]: j.a. 20, 21.

¹⁸ Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), zespół 394 Papiery Stefana Rygla, sygn. 9, 18, 21, 24, 34, 49.

¹⁹ APAN W, sygn. III–112, j.a. 19, 30, 62, 63, pomocne okazały się także jednostki z zespołu 621, sygn. 161 Zygmunt Mocarski (1894–1941; bibliotekarstwo) 1894–1975[1985]: j.a. 14, 15, 18, 19, 25, 26, 31.

²⁰ H. Łaskarzewska, *Traktat ryski fakty i refleksje*, Cenne, Bezcenne, Utracone, 2013, nr 1, s. 67.

²¹ DZ. U. RP z 13 X 1921, Nr 49, poz. 248; *Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 roku*, [b.m.w.] [po 1921]; J. Dąbski, op. cit., s. 83–86, 96, 174, 193; K. W. Kumaniecki, *Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912–styczeń 1924*, Warszawa; Kraków 1924, s. 425; E. Kuntze, *Zwrot...*, s. 8–13; W. Materski, *Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918–1939*, Warszawa 1994, s. 63, 69–79, rewindykacja dóbr kultury s. 80; J. Szczepański, *Rewindykacja polskich archiwaliów w świetle traktatu ryskiego*, [w:] *Traktat ryski 1921 po 75 latach*, s. 201. Sejm 15 IV 1921 r. upoważnił ustawą – Józefa Piłsudskiego do ratyfikowania Traktatu, co zrobił 16 IV 1921 r., stwierdziwszy przy tym, że „będzie on ściśle wykonywany”; a obowiązywał od 30 IV 1921 r., tj. od wymiany dokumentów ratyfikacyjnych przez strony w Mińsku. O jego ratyfikacji przez Sejm Ustawodawczy oraz decyzji Rady Ambasadorów w tej sprawie zob. Sprawozdanie Stenograficzne Sejmu Ustawodawczego (dalej: SSSU) z 223 posiedzenia (dalej: p.) z 14 IV 1921, SSSU z 224 p. z 15 IV 1921, Sprawozdanie Stenograficzne Sejmu (I kadencja) RP (dalej: SSSRP) z 23 p. z 14 III 1923, SSSRP z 259 p. z 16 III 1923, Sprawozdanie Stenograficzne Senatu z 14 p. z 16 III 1923; K. Tomkowiak, *Stosunki Polski z Wielką Brytanią na forum Sejmu i Senatu 1919–1928*, Toruń 2003, s. 132–144, por. Z. Kudrzycki, *Stosunki polsko-rosyjskie na forum Sejmu Ustawodawczego 1919–1922*, Toruń 2012, s. 88–89, 90–91, s. 109–110 wystąpienie ks. Kazimierza Kotuli w sprawie rewindykacji dóbr kultury, w tym także zasobów polskich bibliotek.

Podpisanie traktatu zakończyło wojnę polsko-bolszewicką (1919–1920), ustalone zostały granice między państwami oraz inne sporne kwestie. Traktat był poprzedzony *Umową o preliminaryjnym pokoju i rozejmie między Rzeczpospolitą Polską a Rosyjską Federacyjną Socjalistyczną Republiką Rad i Ukraińską Socjalistyczną Republiką Rad*, podpisaną w Rydze 12 października 1920 r. Ustawowej ratyfikacji preliminariów pokojowych, jak i rozejmu dokonał Sejm Ustawodawczy 22 października 1920 r.²²

W kwietniu 1921 r. Rada Ministrów RP sprawy związane z wykonywaniem traktatu ryskiego przekazała ministrowi spraw zagranicznych. Został on zobligowany, by powołać międzyministerialną komisję. Ta zaś powołała radę, na jej czele stanął Jan Dąbski. W radzie podzielono kompetencje związane z wykonywaniem i koordynacją zadań, m.in. jej członkowie desygnowali delegatów do polsko-sowieckich komisji mieszanych: reewakuacyjnej, specjalnej i rozrachunkowej. Wszystkie pięć komisji, a prócz już wymienionych działały także komisje repatriacyjna i graniczna, rozpoczęły swe procedowanie z dużym opóźnieniem. Było to spowodowane z jednej strony sytuacją wewnętrzną obu państw. W Polsce rozstrzygała się kwestia Górnego Śląska (akcja plebiscytowa), zajmowano się także projektem nowej konstytucji. W Kraju Rad również sprawy wewnętrzne absorbowały rząd (choćby klęska głodu). Z drugiej strony, dało się zauważyć świadome działanie strony sowieckiej na zwłokę. Poprzez odwleknięcie decyzji w sprawach traktatowych wywierano nacisk na polski rząd, sygnalizując, by zlikwidował w Polsce działające białogwardyjskie organizacje (kierowane m.in. przez Stanisława Bułak-Bałachowicza, Borisa Wiktorowicza Sawinkowa i Symona Wasylowycza Petlurę), te sprawy regulował art. 5 traktatu. Grożono nawet zerwaniem stosunków dyplomatycznych między państwami (wywiad komisarza ludowego spraw zagranicznych z 6 września 1921 r.)²³. W takich warunkach na początku października 1921 r., dzięki porozumieniu Lwa Michajłowicza Karachana i polskiego wiceministra spraw zagranicznych Jana Dąbskiego, rozpoczęły działalność polsko-sowiecko-ukraińskie (mieszane) komisje, w tym i Komisja Mieszana Specjalna²⁴.

Komisja, w której Mocarski był ekspertem, była powołana na mocy art. XI punkt 7 i 15 traktatu ryskiego oraz ustaleń zawartych w załączniku nr 3. Punkt 15 art. XI stanowił: „Dla wprowadzenia w życie postanowień artykułu niniejszego utworzona zostanie, nie później jak w ciągu 6 tygodni od chwili ratyfikacji Traktatu niniejszego, Specjalna Komisja Mieszana na zasadach równości, z siedzibą w Moskwie, składająca się z 3 przedstawicieli z każdej strony i niezbędnych ekspertów. Komisja ta w działalności swojej kierować się powinna instrukcją, stanowiącą Załącznik Nr 3 do Traktatu niniejszego”. Art. XI regulował warunki zwrotu polskiego

²² Dz. U. RP z 25 III 1921, Nr 28, poz. 161; SSSU z 177 p. z 22 X 1920; SSSU z 183 p. z 10 XI 1929.

²³ J. Kumaniecki, *Po traktacie...*, s. 30–31; idem, *Tajny...*, s. 11–15

²⁴ Warto zauważyć, że art. VIII traktatu ryskiego sankcjonował zrzeczenie się przez obie strony kosztów wojennych i odszkodowań za straty wojenne w trakcie konfliktu polsko-rosyjsko-ukraińskiego. O konieczności rozpoczęcia procedowania komisji mieszanych polsko-sowieckich, także tej specjalnej, wspominał także – 14 IX 1921 r. w nocie werbalnej o Tytus Filipowicz (polski chargé d'affaires). Układ (protokół) Karachan-Dąbski z 7 X 1921 r. był istotny, gdyż w postanowieniach traktatu ryskiego nie przewidziano żadnych sankcji na wypadek niewykonywania zawartych w nim zobowiązań. Ani protokół, ani MSZ Konstanty Skirmut, nie zyskał pozytywnej oceny na forum sejmowej Komisji Spraw Zagranicznych. W tej sytuacji Jan Dąbski podał się do dymisji.

mienia kulturalnego zrabowanego przez Rosję od 1772 r. Istotne dla postępowania dotyczącego polskich zbiorów bibliotecznych były w art. XI punkty od 1 do 8.

Zostały one przygotowane w Rydze przez polskich rzeczoznawców: Józefa Korzeniowskiego, znawcę zbiorów bibliotek petersburskich (naczelnika Wydziału Bibliotek Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, później tę funkcję piastował Stefan Demby), a po jego śmierci w Rydze, przez reprezentującego Uniwersytet Jagielloński – Władysława Semkowicza oraz Stanisława Ptaszyckiego z Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego (przyjaciela Mocarskiego, z którym współtworzył bibliotekę KUL-u²⁵). Ich odpowiednikami ze strony Sowietów w Rydze byli: Siergiej Oldenburg (z nim zetknął się Mocarski w trakcie prac w KMS w Rosji) i Igor Grabar. Już wówczas sprawy zwrotów polskich księgozbiorów budziły wiele negatywnych emocji po stronie Sowietów. Dyskusja nad nimi trwała prawie do końca obrad, tj. do 14 marca 1921 r., a traktat podpisano 18 marca²⁶.

Nie inaczej było po wejściu w życie traktatu ryskiego, punkt 1 art. XI, który stanowił, że „zbiory podlegają zwrotowi bez względu na to, wśród jakich okoliczności lub z jakich rozporządzeń ówczesnych władz były wywiezione, i bez względu na to, do jakiej osoby prawnej lub fizycznej należały pierwotnie”. Spory były prowadzone szczególnie wokół punktu 7, nadużywanego w strategii Sowietów. Dotyczył on kwestii niemożliwości oddania Polsce tzw. zamkniętych kolekcji o wszechświatowym znaczeniu kulturalnym z RBP. Co istotne, nigdy nie sprecyzowano, jakie to miały być kolekcje, i faktycznie takie nie istniały w RBP! Warto także dodać, że te bezcenne zbiory często były sprzedawane głównie na rynku antykwarycznym! W zamian proponowano Polsce tzw. ekwiwalenty o równej wartości naukowej. Te zapisy okazały się kluczowe w walce o odzyskanie polskich zbiorów z RBP²⁷. O nie stoczono największą i najdłuższą batalię. A Zygmunt Mocarski miał znaczący udział w tej obronie polskich interesów.

Załącznik nr 3 zawiera instrukcję wykonawczą do art. XI, tam m.in. znalazły się zapisy o powołaniu komisji wykonawczych i terminach, jakich należało przestrzegać. Te ostatnie nie były możliwe do wykonania, dlatego ich omówienie pominę. Istotny okazał się jedynie zapis, że niedotrzymanie terminów nie zwalniało Sowietów od wykonania zwrotów mienia kulturalnego. Czas rewindykacji przeciągnął się do prawie 15 lat (do 1935!). Był to ewenement w takim postępowaniu na skalę europejską²⁸.

Ostatecznie dopiero 8 sierpnia 1921 r., po uroczystej mszy św., którą celebrował ks. biskup Adolf Szelażek²⁹, członkowie polskiej delegacji pociągiem wyruszyli

²⁵ W bibliotece KUL-u pracował Z. Mocarski wraz z Emilią Szeliga-Szeligowską (1878–1954), tym księgozbiorem zajmował się młody Mocarski jeszcze w Petersburgu. Zob. K. Tomkowiak, *Książnica Miejska im. Kopernika w Toruniu (1923–1939)*, rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem dra hab. Jarosława Kłaczkowa, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu. Wydział Nauk Historycznych. Instytut Historii i Archiwistyki, Toruń 2012, s. 291.

²⁶ J. Dąbski, op. cit.; W. Semkowicz, *Sprawa rewindykacji archiwów i zabytków (zza kulis rokowań pokojowych w Rydze)*, Kraków 1921.

²⁷ Kolejne oficjalne nazwy biblioteki Cesarska Biblioteka 1795–1810, Cesarska Biblioteka Publiczna 1810–1917, Rosyjska Biblioteka Publiczna 1917–1925, Państwowa Biblioteka Publiczna 1925–1932, Państwowa Biblioteka Publiczna im. M. E. Sałtykowa-Szczedriny 1932–1992, Rosyjska Biblioteka Narodowa w Petersburgu od 1992.

²⁸ H. Łaskarzewska (*Traktat...*, s. 62) zaznaczyła, że niespotykany był zarówno ogrom przedsięwzięcia, jak i jego miejsce przeprowadzenia, terytorium obcego państwa – Rosji.

²⁹ Bp A. Szelażek był absolwentem Rzymsko-Katolickiej Akademii Duchownej w Petersburgu, ale także uczestniczył w rokowaniach w Rydze w 1921 r., a w l. 1918–1924 pracował w MWRIOP.

do Rosji. Dotarli do celu 14 sierpnia³⁰. Komisja zatem, podjęta swą działalność znacznie później niż przewidywały to zapisy w traktacie pokojowym. A w wyniku przemyślanej taktyki sowieckiej, delegaci z Polski rozpoczęli swe procedowanie w pociągu. Strona sowiecko-ukraińska utrzymywała, że nie była przygotowana na ich przybycie. W rzeczywistości rząd sowiecki w ten sposób szantażował stronę polską i naciskał, by zlikwidować białogwardyjskie organizacje w Polsce. Napięcie we wzajemnych relacjach narastało³¹. W takiej sytuacji odbyło się pierwsze posiedzenie Komisji 7 października tego roku.

W początkowym okresie sprawami odzyskania polskich zasobów bibliotek zajmowała się Podkomisja Biblioteczno-Archiwalna, wydzielona z KMS już 25 listopada 1921 r. Jednak działała ona jedynie do maja 1922 r. A w tym czasie zajęła się tylko sprawą Gabinetu Rycin, wywiezionego z b. Biblioteki Publicznej w Warszawie (kwestii nie załatwiono z powodu sprzeciwu strony sowieckiej, przekazano ją do rozpatrzenia przez KMS). Podkomisja przestała działać 15 lipca 1922 r., okazało się, że jej procedowanie, w sytuacji ciągłych kłopotów z Delegacją Sowiecko-Ukraińską, tylko przedłużało rozpatrywanie spraw w KMS³².

Ostatecznie Delegacje Polskie działały w ramach *Wydziałów fachowych Delegacji Specjalnej*, m.in. funkcjonował tam *Wydział Bibliotek, Archiwów Historycznych i Pomocy Naukowych*³³. Organem zespalałym działania wszystkich organów Delegacji Polskiej był sekretariat z sekretarzem naczelnym – Stefanem Starzyńskim. W pracach pomagała także stała ekspozytura w Warszawie, której zadaniem było utrzymywanie łączności z delegacjami w Moskwie i zainteresowanymi instytucjami w kraju³⁴. Natomiast od 1921 r. w Piotrogradzie kierował Ekspozyturą Delegacji Polskiej Komisji Reewakuacyjnej ks. Bronisław Ussas³⁵. Delegacja Polska w Komisji Specjalnej i Reewakuacyjnej działała pod wspólnym kierownictwem ministra Antoniego Olszewskiego.

³⁰ J. Róziewicz, op. cit., s. 56–57.

³¹ J. Kumaniecki, *Po traktacie ryskim...*, s. 31. Tam została dokładnie omówiona sytuacja narastającego konfliktu polsko-sowieckiego, który groził m.in. zerwaniem stosunków dyplomatycznych. Por. D. Pietrkiewicz, *Z grabieży...*, s. 249–250, tam m.in. autorka cytuje (s. 250) pismo z 31 XII 1921 r. Antoniego Olszewskiego do Piotra Łazarewicza Wojkowa: „[...] Delegacja polska pomija milczeniem fakty, jak opóźnienie w rozpoczęciu prac oraz dwumiesięczny pobyt większości personelu w pociągu, wskutek nieprzygotowanych przyobiecanych mieszkań; nie wysuwa ona również tak niedopuszczalnego faktu, jakim było wstrzymanie prac na całe tygodnie, z przyczyn natury politycznej, w celu wywarcia nacisku na rząd polski w kwestiach zupełnie Komisjom obcym”.

³² DKMRiS, z. 8, Warszawa 1923, s. 7.

³³ APT, Starostwo Powiatowe w Toruniu 1920–1939, sygn. 252, k. 480; KK, KZM, List od Edwarda Kuntzego z 10 II 1921, sygn. KM rps 312, k. 147; ibidem, List od Edwarda Kuntzego z 8 IV 1923, sygn. KM rps 312, k. 149; ibidem, List od Stefana Rygla z 25 sierpnia 1922, sygn. KM rps 315, k. 270–271; ibidem, List od Stefana Rygla z 7 II 1923, sygn. KM rps 315, k. 272; DKMRiS. Z. 3, *Pierwsze sprawozdanie roczne z działalności delegacji: (17/V 1921–17/V 1922)*, Warszawa 1922, s. 3, 7, 18–20, 30–32; E. Kuntze, *Zwrot...*, s. 13–28; Z. Mocarski, *Prace rewindykacyjne w komisji Mieszanej Specjalnej...*, s. 60–61; J. Róziewicz, *Polsko-radzieckie stosunki...*, s. 67–68.

³⁴ J. Kumaniecki, *Tajny...*, s. 34.

³⁵ D. Sula, *Powrót ludności polskiej z byłego Imperium Rosyjskiego w latach 1918–1937*, Warszawa 2013, s. 114.

Udział Zygmunta Mocarskiego w pracach rewindykacyjnych na rzecz Delegacji Polskiej w Komisji Mieszanej Specjalnej – pierwszy wyjazd do Moskwy 13 września 1922 r.

Taki stan rzeczy zastał w Rosji, we wrześniu 1922 r. Zygmunt Mocarski, który został rzeczoznawcą, ekspertem bibliotecznym, współpracującym z Delegacją Polską. Przewodniczącym KMS był minister Antoni Olszewski (był on pierwszym przewodniczącym Delegacji Polskiej, i funkcję tę zachował do maja 1923 r.³⁶). W jej składzie znaleźli się: Aleksander Czołowski, Marian Morelowski, Witold Suchodolski. Funkcję stałego eksperta bibliotecznego piastował Stefan Rygiel (do końca 1923 r.³⁷), a po jego usunięciu przez Sowietów, funkcję tę pełnił w 1924 r. ks. Bronisław Ussas. A kiedy i jego usunięto, zastąpił go W. Suchodolski, który pracował jako ekspert w latach 1925–1929, a potem Piotr Bańkowski, który pozostał na tym stanowisku do 1935. Warto zaznaczyć, że odwoływanie polskich przedstawicieli było celowe, strona sowiecka od początku prac Komisji, starała się zgodnie z duchem zaleceń GPU przedłużać prace i „mnożyć preteksty”, które by temu sprzyjały. Odwoływanie doświadczonych ekspertów z pewnością należy zaliczyć do takich działań. Między innymi nęcano ekspertów procedurami karnosądowymi, stawiano zarzuty „nielegalnego uzyskiwania informacji” lub aresztowano z „braku dowodów osobistych utożsamiających osobę”, bądź wyszukiwano problemy wizowe³⁸.

Zanim Mocarski przyjechał do Moskwy, Edward Kuntze (historyk, edytor źródeł, bibliotekarz), dyrektor Biblioteki Uniwersyteckiej w Poznaniu, jeszcze w lutym 1921 r. pisał w liście do niego:

„Przede wszystkim dziękuję Szanownemu Panu za artykuł o Bibl. Załuskich, tak rzeczowy i informujący. Daj Boże, abyśmy, choć część tej przebogatej bibl. mogli wywieźć z powrotem. Nie wiem jak ta sprawa stoi w Rydze, ale od początku mam wątpliwości w pomyślnie rezultaty naszej akcji [...]”³⁹.

Natomiast Stefan Rygiel, w sierpniu 1922 r. z Moskwy pisał do niego:

„Teraz zgłosi się do Pana mec. Dr [Wiktor – K.T.] Krypski z prośbą w imieniu min. [Antoniego – K.T.] Olszewskiego, Dr. [Edwarda – K.T.] Kuntzego i moją, żeby Pan zechciał przyjechać do nas za jakieś 2 tygodnie – przed 13 września – na rozprawę na komisji Mieszanej o Bibliotece Publicznej [...] Ogromnie dużo

³⁶ A. Wątor, *Antoni Olszewski (1879–1942)*, [w:] *Ministrowie Polski Niepodległej 1918–1945*, red. M. Baumgart, H. Walczak, A. Wątor, Szczecin 2001, s. 286–289; PSB, t. 24. A. Olszewski był gabinetem Leopolda Skulskiego ministrem przemysłu i handlu (13 XII 1919 – 9 VI 1920), po ustąpieniu gabinetu Skulskiego (9 VI 1920), pozostał ministrem w resorcie w pierwszym rządzie Władysława Grabskiego (od 23 VI 1920 do chwili powołania ministra Wiesława Chrzanowskiego 26 VI 1920); zajmował się m.in. zagadnieniami gospodarczymi w trakcie przygotowywania preliminarium pokojowych z Rosją Sowiecką; po odejściu z rządu mianowany 17 V 1921 r. przewodniczącym Delegacji Polskiej w Mieszanych Komisjach Reewakuacyjnej i Specjalnej w Moskwie, uzyskał w lipcu rangę posła nadzwyczajnego i ministra pełnomocnego do XII 1925 r.; był znawcą problematyki odszkodowań i międzynarodowych rewindykacji.

³⁷ Został powołany w 1921 r. na pełnomocnika Delegacji Polskiej w Komisjach Mieszanych Reewakuacyjnej i Specjalnej w Moskwie, pracował tam jako ekspert nad sprawą rewindykacji polskich zbiorów bibliecznych wywiezionych do Rosji; od 1924 r. dyrektor Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego, a od 1926 r. był równocześnie kierownikiem Biblioteki Państwowej im. Wróblewskich w Wilnie, a od 1929 r. dyrektor biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie.

³⁸ H. Łaskarzewska, *Traktat...*, s. 65; D. Pietrzakiewicz, op. cit. s. 251.

³⁹ KK, KZM, List od Edwarda Kuntzego z 10 II 1921, sygn. KM rps 312, k. 147. Karta papeterii z Moskwy „Delegacja Rzeczypospolitej Polskiej w Specjalnej Komisji Mieszanej” zob. tamże, List od Edwarda Kuntzego z 8 IV 1923, sygn. KM rps 312, k. 149.

spodziewamy się po pańskiej znajomości bibliotek petersburskich, znajomości bibliotekarstwa i bibliografii. Sądzę, że przyjazd na 2 tygodnie nie będzie dla pana zbyt trudny, a nawet gdyby tak było, to proszę zrobić z siebie ofiarę dla sprawy tak wielkiego dla kraju [...] znaczenia. Niech pan zabierze ze sobą cały posiadany przez siebie materiał książkowy i rękopiśmienny w tej materii. Jednocześnie przesyłam Panu fragment referatu Strony Rosyjskiej, fragment, który udało nam się dyskretnymi drogami otrzymać [sic! – K.T.], z prośbą, żeby był Pan łaskaw sprawdzić [...] Jednocześnie dobrze by było, żeby Pan pojechał do Petersburga i stamtąd zabrał swoje rzeczy. Liczę [...] że nie odmówi nam Pan, Drogi Zygmuncie, swojej wielkiej pomocy przy rewindykacji tak ważnych kompleksów. Mam nadzieję ujrzeć Pana za dwa tygodnie [...] Zapomniałem dodać, że przyjeżdżają również i [Ludwik – K.T.] Bernacki, [Marceli – K.T.] Handelsman, [Józef – K.T.] Siemieński i może [Stanisław – K.T.] Ptaszycki⁴⁰.

Zygmunt Mocarski, nie był przypadkowym adresatem tych listów. Był absolwentem petersburskiego uniwersytetu, bardzo renomowanej uczelni, tam ukończył prawo w 1918 r., ale i studiował równocześnie bibliotekoznawstwo, wówczas nowo wprowadzone na tej uczelni na wydziale filologiczno-historycznym. Tam także w trakcie pobytu w Petersburgu poznał członków założonego w 1916 r. Polskiego Towarzystwa Miłośników Historii i Literatury. To oni zorganizowali w mieście, gdzie mieszkała i uczyła się duża grupa Polaków, Wyższe Kursy Polskie, które ukończył. A od 4 sierpnia 1919 r. pracował jako kierownik referatu bibliograficznego w zorganizowanym przez siebie Referacie Ewidencyjno-Bibliograficznym w Wydziale Prasowym Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (pozostał na tej posadzie do 1923, kiedy to ustąpił ze stanowiska)⁴¹.

Na potrzeby Delegacji Polskiej pracowali w niej nie tylko jej członkowie, czy stały ekspert biblioteczny, lecz także w poszczególnych sprawach powoływano zwykle grupę rzeczoznawców. To o ich powołaniu wspominał w liście S. Rygiel. W związku z rewindykacją polskich zbiorów bibliotecznych z Rosji zaproszono do pracy w KMS, prócz Zygmunta Mocarskiego, następujących rzeczoznawców-ekspertów bibliotecznych: S. Ptaszyckiego, Marcelego Handelsmana, Ludwika Bernackiego, Aleksandra Birkenmajera, Bolesława Olszewicza. Na krótko, do prac odbiorczych na początku 1922 r., zaproszono ponadto Edwarda Chwalewika i Kazimierza Piekarskiego⁴².

Warto wspomnieć, że E. Chwalewik w nieformalny sposób pomagał Polskiej Delegacji w Moskwie (na prośbę ministra A. Olszewskiego). Pośredniczył bowiem w kontaktach ze swymi dawnymi przyjaciółmi, towarzyszami partyjnymi, którzy wówczas piastowali znaczące stanowiska i mogli pomóc sprawom rewindykacji polskich dóbr kultury. Zaliczali się do tego grona: Feliks Edmundowicz Dzierżyński, Jakub Stanisławowicz Hanecki (uczestnik rokowań w Rydze, funkcjonariusz

⁴⁰ KK, KZM, List od Stefana Rygla z 25 VIII 1922, sygn. KM rps 315, k. 270–271. Na papetretii: „STEFAN RYGIEL DOCTEUR EN PHILOSOPHIE Directeur t de la Bibliothèque de l'Université de Varsovie, Expert auprès de la Délégation Polonaise dans la Comission Mixte Spéciale á Moscou”.

⁴¹ Kierownictwo Wydziału Prasowego przejął po nim m.in. Melchior Wańkowicz (do 1926). APT, Starostwo Powiatowe w Toruniu 1920–1939, sygn. 252, k. 480; K. Tomkowiak, *Książnica...*, s. 285–290, 292–293.

⁴² E. Chwalewik, *Z moich wspomnień o zbieractwie*, oprac. H. Łaskarzewska i M. Figiel, Warszawa 2006, s. 26, 67–71; K. Tomkowiak, *Książnica...*, s. 294–303.

w Komisariacie Spraw Zagranicznych), Julian Marchlewski (rektor Komunistycznego Uniwersytetu Mniejszości Narodowych Zachodu), Karol Bergardowicz Radek (uczestnik rokowań w Rapallo), Feliks Jakowlewitsch Kohn. Czy rzeczywiście te mediacje pomogły, trudno bezwzględnie ocenić? Rozmowa Chwalewika z J. Haneckim mogła mieć duże znaczenie dla polskich interesów, ponieważ to jemu służbowo podlegał Piotr Łazarewicz Wojkow, prezes Delegacji Sowiecko-Ukraińskiej. Natomiast J. Marchlewski, w trakcie rozmowy z Chwalewikiem, podał przyjacielowi ciekawe powody swej ewentualnej pomocy w sprawie rewindykacji polskich dóbr kultury z Rosji. Nie negował konieczności naprawy rabunku dokonanego przez carat, ale zaznaczył, że „Polska otrzymać może wszystko, o ile zaprowadzi u siebie rządy sowieckie”. Chwalewik zapewnił, że to jeszcze nie jest czas, „kiedy Polska z własnej i nieprzymuszonej woli dojdzie do komunizmu”⁴³.

W tym czasie, z inicjatywy E. Chwalewika, młodzi eksperci biblioteczni, ale i współpracownicy KMS w 1922 r., w tym i Zygmunt Mocarski, zdecydowali się upamiętnić swój pobyt w Moskwie – zamówieniem u miejscowych ekslibrisologów oryginalnych rosyjskich ekslibrisów. Planowali także wydać wspólnie druczek bibliofilski – pod znamienitym tytułem *Polski ekslibris w czerwonej Moskwie*. Do tego grona prócz Chwalewika i Mocarskiego dołączyli Stefan Brykner, Kazimierz Piekarski, Emil Wierzbicki, Tomasz Wolski, oraz Janina Olszewska. Zdecydowanie odmówił udziału w tym przedsięwzięciu Edward Kuntze (dlatego koledzy za niego sami pokryli koszty z tym związane)⁴⁴. *Czerwony ekslibris z Moskwy* towarzyszył Z. Mocarskiemu także w toruńskich czasach 1923–1939, a jego autorem był Aleksy Krawczenko, który wykonał ekslibris także dla przyjaciela Mocarskiego, K. Piekarskiego, później zasłużonego dla rejestracji inkunabułów w Polsce.

Zaproszenie Mocarskiego do prac nad rewindykacją polskich zbiorów bibliotecznych, nie było przypadkowe. Już bowiem w 1920 r. Mocarski opublikował artykuł *Biblioteka Żaluskich*. W tekście przypomniał historię biblioteki, ale i oczekiwał szybkiego powrotu jej zbiorów do Polski. Postulował także umieszczenie ich w polskiej bibliotece narodowej, której powstanie przewidywał (udało się ją zorganizować dopiero w 1928 r.)⁴⁵. Zygmunt Mocarski od 13 września 1922 r. pełnił funkcję eksperta do spraw bibliotecznych Delegacji Polskiej w Komisji Mieszanej Specjalnej w Moskwie⁴⁶. Był to okres najtrudniejszy w pracy polskich ekspertów bibliotecznych, o czym świadczy tajny raport Piotra Łazarewicza Wojkowa z 6 listopada 1923 r., który opisuje taktykę strony sowieckiej. Członkowie Delegacji Sowiecko-Ukraińskiej mieli w sposób ciągły utrudniać Polakom wyłączenie z zasobów RBP zbiorów: książek i rękopisów o polskiej proveniencji⁴⁷. A właśnie w zbiorach tej petersburskiej biblioteki doskonale orientował się Zygmunt Mocarski. Znał on

⁴³ Cytat E. Chwalewik, op. cit., s. 69.

⁴⁴ Ibidem, s. 73, 84. Druk ukazał się dopiero, w 1946 r. jako *Polski ekslibris w Moskwie*, chociaż w *Silva Rerum*, 1938, z. 1–2, s. 35 ukazała się zapowiedź wydawnictwa, por. *Przegląd Biblioteczny* 1947, s. 179.

⁴⁵ Z. Mocarski, *Biblioteka Żaluskich*, *Tygodnik Ilustrowany*, 1920, nr 45, s. 838–839. por. T. Mikulski, Śp. Zygmunt Mocarski, *Przegląd Biblioteczny* 1946, s. 151; S[ciemieński Józef], *Walka o Bibliotekę Żaluskich*, *Tygodnik Ilustrowany*, 1923, nr 1, s. 12–1; K. Tomkowiak, *Książnica...*, s. 285, młody Mocarski miał „ambitny plan na przyszłość: zbierać tyle książek, ile ich posiadał sam biskup Żalusi. Jest to motto dalszego życia, wspomniane żartobliwie w wieku dojrzałym”.

⁴⁶ Archiwum Państwowe w Toruniu (dalej: APT), Starostwo Powiatowe w Toruniu 1920–1939, sygn. 252, k. 480.

⁴⁷ J. Kumaniecki, *Tajny...*, s. 39; 186–190 (tzw. rozdz. XII: Rosyjska Biblioteka Publiczna, raportu Wojkowa). Biblioteka Publiczna w Piotrogradzie, była w szczególny sposób chroniona przez stronę radziecką, co odnotował raport Wojkowa.

biegle język rosyjski, ukończył bowiem rosyjskie gimnazjum w Kownie⁴⁸, a potem studiował i mieszkał w Petersburgu. Jako jeden z nielicznych Polaków przemawiał w trakcie obrad KMS w języku rosyjskim⁴⁹. Podczas swych studiów w Petersburgu słuchał wykładów m.in. pioniera księgoznawstwa w Rosji – prof. Mikołaja (Nikołaja Michajłowicza) Lisowskiego i Edwarda Woltera, a z Polaków Zygmunta Librowicza i Stanisława Lisowskiego. Od lat także interesował się zbiorami petersburskich bibliotek⁵⁰. W trakcie nauki na Wyższych Kursach poznał historyka literatury polskiej Stanisława Ptaszyckiego, późniejszego członka Delegacji Polskiej KMS, czy historyka zajmującego się starożytnością – Konstantego Chylińskiego, który podobnie jak on został ekspertem KMS⁵¹. W trakcie nauki i pracy w Rosji poznał także środowisko bibliologów rosyjskich⁵².

Najdłuższa i najtrudniejsza debata KMS dotycząca zwrotu polskich bibliotek trwała od 13 września do 31 października 1922 r. To na nią do Moskwy specjalnie wezwano Zygmunta Mocarskiego i innych ekspertów z Polski. O trudnej sytuacji polskich ekspertów w Moskwie pisał S. Demby do S. Rygla 3 września 1922 r.:

„Samowola moskiewska [...] na drodze dyplomatycznej [...] Wczoraj spędziłem cały wieczór na konferencji z p. Ministrem Olszewskim, było tam przeszło 40 osób, towarzystwo mieszane, począwszy do grubych ryb, a kończąc na płótkach. Dowiedziałem się, że wyjeżdżają do Moskwy, w celu stoczenia generalnej batalii pp. [L.] Bernacki, [J.] Siemieński, [S.] Ptaszycki, [M.] Handelsman, [Z.] Mocarski [...] Oby im się powiodło!”⁵³.

Narada w ministerstwie zapewne dotyczyła strategii, jaką strona polska przygotowywała, ale i omówieniu zdobytego fragmentu referatu strony sowieckiej, o którym S. Rygiel wspominał w liście do Mocarskiego. Na podstawie tych ustaleń Z. Mocarski wygłosił w Moskwie referat 14 września. Dotyczył on Biblioteki Załuskich. Omówił jej znaczenie dla polskiej kultury, przypomniał o rabunku jej zbiorów, o złym ich przechowywaniu – zarówno w trakcie transportu do Rosji, (o zawilgoceciu, kradzieżach, niedbałym zapakowaniu czy bezmyślnym niszczeniu), jak i już na miejscu w b. Cesarskiej Bibliotece Publicznej (nie odpakowano skrzyń blisko pięć lat). Podkreślił, że RBP powstała dzięki zasobom Biblioteki Załuskich i długo nie miała narodowego charakteru. Podał przykłady niszczenia opraw przez Rosjan –

⁴⁸ APAN W, sygn. 621, j. a 18. Liczne zapiski w języku polskim i rosyjskim dokumentujące kolejność wystąpień członków KMS – przy Z. Mocarskim zawsze dopisek – czyta po rosyjsku.

⁴⁹ Zachowały się oryginalne zapiski z przygotowań wystąpień polskich członków KMS zob. AGAD, sygn. 394, sygn. 18, k. 12, 13, 17, 19. Por. APAN W, 229, sygn. III–112, j. 27 i 63 liczne wypisy sporządzane na potrzeby KMS – skrupulatność sporządzanych zapisów zdumiewająca.

⁵⁰ Z. Mocarski poznał Stanisława Lisowskiego, który w l. 1911–1922 był bibliotekarzem działu polskiego Biblioteki Rosyjskiej Akademii Umiejętności w Petersburgu; był on także zaangażowany w rewindykację polskich zbiorów z Rosji, a po II wojnie światowej przybył do Torunia i został na krótko bibliotekarzem Książnicy Miejskiej, a potem już do emerytury kustoszem Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu, żona Lisowskiego, Jadwiga także uczęszczała na Kursy Polskie, zob. Archiwum Zakładowe Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu, sygn. 1/132; K. Tomkowiak, *Książnica...*, s. 290.

⁵¹ Mocarski uczęszczał m.in. na wykłady: językoznawcy Jana Niecisława Ignacego Baudouin de Courtenay; zob. APAN W, 621, sygn. 161, j. 18. M.in. Spis wykładowców *Wyższych Kursów Polskiego Towarzystwa Miłośników Historii i Literatury*.

⁵² KK, KZM, Listy do Z. Mocarskiego od różnych osób, sygn. rps 581, k. 22. Karta pocztowa od Edwarda Woltera z 29 II 1916, pismo odręczne w j. rosyjskim, podobizna/portret podpisany odręcznie, jako E. Wolter; K. Tomkowiak, *Książnica...*, s. 286.

⁵³ APAN W, sygn. III/112, j.a. 80, List S. Dembego do S. Rygla z 2 IX 1922, k. 47–48. W korespondencji wspomniano o sprawie Gabinetu Rycin, pracach KMS, której członkowie mieli trudności, by udokumentować, które ze zrabowanych zbiorów należały do Polski.

bywało, że w trakcie pakowania, jeśli nie mieściły się, to je przecinano, docinano, nawet, kiedy były wykonane z czerwonego safianu i miały bogate zdobienia. Znany był przykład także, już z prac, kiedy cenne woluminy odzyskiwano, kiedy to ze złością odrywano, zdzierano i niszczone oprawy, ale i ich zawartość, o ile zostały one polskim zbiorom dodane w Rosji. Wnikliwej analizie Mocarski poddał warsztat pracy rosyjskich bibliotekarzy i brak w bibliotece, po tylu latach katalogów, także dla zrabowanych zbiorów. Taki stan utrudniał korzystanie z nich (w niewielkim stopniu je wykorzystywano), ale i rozstrzyganie o proveniencji rękopisów, a w szczególności druków. Skrytykował także nadużywaną politykę tzw. dubletów w RBP. Faktycznie w klockach intrologatorskich wystarczyło, że był tylko jeden dublet, a cały klocek oddawano do działu dubletów, a dodatkowo jeszcze rozrywano je. A wartościowa była właśnie cała kolekcja. Takie ich przechowywanie pomagało także przy datowaniu w przypadku druków, na których nie widniała data wydania. Wystąpienie było bardzo rzetelne, ponieważ Mocarski potrafił wymienić rosyjskich bibliotekarzy, którzy sumiennie pracowali (nazwał tych pracowników RBP – „jasnymi postaciami”: zaliczył do tej grupy Sopikowa, Sobolszczikowa, Minłowa i Nieżowa)⁵⁴. Na zarzuty Mocarskiego dotyczące złego stanu RBP w pierwszej połowie XIX w. w swym wystąpieniu odpowiadał wicedyrektor RBP Aleksander Isajewicz Braudo. Zgodził się z Mocarskim, że stan biblioteki był zły, ale zaznaczył, że taki był już w momencie przejścia, czyli w drugiej połowie XVIII w. Opisane postępowania w sprawie dubletów określił jako ostrożność bibliotekarzy, którzy administrowali zbiorami RBP. Brak katalogu ogólnego uznał za wadę, ale wyjaśnił, że jest to spowodowane brakiem odpowiedniego lokalu. Zapewnił, że mechaniczne połączenie katalogów dziesięciu działów to tylko sprawa czasu. Brak katalogu systematycznego objaśnił równie pokrętnie: „Pod tym względem Biblioteka była ofiarą zapomnienia o zasadzie, że coś lepszego jest wrogiem dobrego”. Uznał, że prowadzone katalogi systematyczne nie były dość dobre, dlatego ponownie przystąpiono do ich opracowania⁵⁵.

Mocarski przygotował kolejne wystąpienie, niestety, nie miał okazji go wygłosić, a była to odpowiedź na wystąpienie Aleksandra Isajewicza Braudo, eksperta Delegacji Sowiecko-Ukraińskiej, wicedyrektora RBP. Dotyczyła w całości RBP jako księgozbioru w szczególności sposobu chronionego przez Sowieców przed działaniami rewindykacyjnymi członków Delegacji Polskiej. Ponownie podnosił kwestię tzw. dubletów, czy też poziomu pracy bibliotecznej. Przypominał haniebny zwyczaj rozcinania opraw tym rzekomym dubletom, ze szczególną szkodą dla niedatowanych, unikatowych broszur – współoprawnych, często dodatkowo opatrzonych bezcennymi glosami Załuskiego. W podsumowaniu podkreślił swą negatywną ocenę prowadzonych w RBP prac bibliotecznych i niewielkiego wykorzystywania tych cennych zbiorów. Przypominał o niewielkich zakupach zbiorów, dotyczyło to nie tylko rękopisów, lecz także niewystarczającej liczby tygodników, gazet, wydawnictw okolicznościowych. Przypominał jak trudno wyszukiwać w zbiorach RBP. Podkreślił brak zgody polskich ekspertów na argumentację strony sowiecko-ukraińskiej, która

⁵⁴ Z. Mocarski, *Referat eksperta Delegacji Polskiej Z. Mocarskiego* [Biblioteka Załuskich], [w:] DKMRiS. Z. 8, Warszawa 1923, s. 153–158.

⁵⁵ A. Braudo, *Referat eksperta Delegacji Rosyjsko-Ukraińskiej dyr. A. Braudo*, [w:] DKMRiS. Z. 8, Warszawa 1923, s. 219–221, cytata s. 221.

ochronę zbiorów RBP, czyli brak możliwości zwrotu Polsce jej rękopisów i druków, tłumaczyła koniecznością zachowania kolekcji o znaczeniu wszechświatowym⁵⁶.

Strona sowiecka niespodziewanie przerwała dyskusję na forum Komisji właśnie w momencie, kiedy powinni przemawiać polscy eksperci. I nieoczekiwanie przedstawiła swe warunki, dotyczące zwrotu polskich zbiorów bibliotecznych – zgadzano się na wydanie prawie wszystkich rękopisów, ale kosztem druków, głównie z RBP⁵⁷. To musiał być z jednej strony sukces polskich negocjatorów, ale i cios dla Zygmunta Mocarskiego, który tak zabiegał o zwrot druków z RBP. Tego wielce dyplomatycznego posunięcia strony sowieckiej nie można było ignorować. Polscy eksperci wystosowali protest, nie zgadzali się na uniemożliwienie im przedstawienia odpowiedzi na zarzuty, jakie pod ich adresem skierowali członkowie Delegacji Sowiecko-Ukraińskiej. Mocarski nie został do końca tej ważnej debaty, był nieobecny na posiedzeniach 26, 28 września i na końcowej 31 października.

Do kwestii zwrotu polskich zbiorów bibliotecznych z Rosji wracano często i w kraju, także na forum Związku Bibliotekarzy Polskich (dalej: ZBP). Mocarski, który był członkiem ZBP od 1919 r., i inni eksperci biblioteczni, także członkowie ZBP, mogli liczyć na solidarność swej organizacji zawodowej także w momencie poprzedzającym rozpoczęcie trudnego posiedzenia w dniu 13 września 1922 r. Zatem nie dziwi, wystosowanie *Memoriału Związku Bibliotekarzy Polskich z 12 IX 1922, złożonego Ministrowi Spraw Zagranicznych w sprawie prac KMS w Moskwie*. ZBP wyrażał zaniepokojenie taktyką Delegacji Sowiecko-Ukraińskiej, która była obliczona na wyczerpanie cierpliwości polskiego społeczeństwa. Ale także stanowiskiem sowieckich naukowców wyrażonym w tzw. odezwie profesorów petersburskich. W memoriale proszono o wsparcie rządu dla prac KMS⁵⁸.

Zwrot w pracach KSM nastąpił dopiero 30 października 1922 r. Podpisano wówczas umowę-rezolucję dotyczącą zwrotu zbiorów wywiezionych z wielu bibliotek w Polsce od stycznia 1772 r., zasoby te znajdowały się na terenie Rosji (RFSRR) i Ukrainy (USRR). Wydarzenia te opisał Mocarski w swym artykule ogłoszonym w wileńskim czasopiśmie „Południe” oraz Stefan Rygiel w miesięczniku „Książka”⁵⁹.

Kompromis nie obejmował, niestety, polskich zbiorów bibliotecznych, jakie znajdowały się na terenie Litwy⁶⁰. Być może takie kompromisowe rozwiązanie byłoby możliwy wcześniej do osiągnięcia, gdyby, jak to określił Edward Kuntze: „obie strony bardziej znały przedmiot, o który szedł targ”⁶¹. Należy podkreślić, co raport Wojkova stwierdzał o polskich roszczeniach, „Co się tyczy książek. Te 400 000 książek [z ogólnej liczby 3 000 000 książek posiadanych przez bibliotekę piotrogradzką – K.T.], których żądała Polska, lub tylko 200 000, jakie według na-

⁵⁶ AGAD, 394, sygn. 24, k. 65–67; por. Z. Mocarski, *Referat eksperta Delegacji Polskiej Z. Mocarskiego* [wypowiedź dot. wystąpienia A. Braudo], [w:] DKMRiS, Z. 8, Warszawa 1923, s. 331–334.

⁵⁷ Ibidem.

⁵⁸ *Memoriał Związku Bibliotekarzy Polskich z 12 IX 1922, złożony Ministrowi Spraw Zagranicznych*, Książka, R. 15: 1922, nr 6/7, s. 295–296.

⁵⁹ Z. Mocarski, *Prace rewindykacyjne w komisji Mieszanej Specjalnej*, Południe 1922, z. 4, s. 60–61. Por. tekst sprawozdania Z. Mocarskiego AGAD, 394, sygn. 21, k. 164–167; S. Rygiel, *Rewindykacja bibliotek polskich z Rosji*, Książka, R. 15: 1922, nr 8–12, s. 377–380.

⁶⁰ S. Rygiel, *Sprawa zwrotu mienia kulturalnego Wileńszczyzny z Rosji*, Wilno 1927.

⁶¹ E. Kuntze, *Układy o zwrot Biblioteki Załuskich*, [w:] *Księga pamiątkowa II Gimnazjum im. Szajnochy we Lwowie*, Lwów 1930, s.160.

szych uczonych znajdowały się w piotrogrodzkiej Bibliotece Publicznej, zgodnie z podpisanym przez nas porozumieniem powinny tam pozostać. Z ogólnej liczby tych książek mamy oddać Polsce tylko 15 000. Z nich 10 000 oddajemy, dlatego, że każda jak najściślej dotyczy historii lub kultury Polski”; a w konkluzji P. Wojkow dodał, że z przekazanych łącznie 14 tys. egzemplarzy rękopisów „zdołałem wybronić około 2000”, a „porozumienie zostało tak zredagowane, że jego wypełnienie może trwać przez nieskończony czas”⁶².

Podkomisja zajmująca się sprawami bibliotek napotykała na wielkie trudności, aby wynegocjować porozumienie dotyczące zwrotu zbiorów polskich z RBP, jak też z innych bibliotek Rosji i Ukrainy. Jerzy Kumaniecki podkreślił:

„Na tok rokowań działała hamująco postawa niektórych członków delegacji radzieckich, a zwłaszcza naukowców [...] dyrektorów bibliotek [...], którym trudno było się pogodzić z myślą o oddaniu Polsce wielu cennych dzieł [...] Kolegium Ludowego Komisariatu Oświaty RFSRR [Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej – K.T.] w dniu 17 X 1922 poleciło bibliotekarzom publicznym wydanie władzom polskim książek i rękopisów zgodnie z układem ryskim [...] [posunięcie to – K.T.] przyczyniło się do podjęcia kompromisowej uchwały Mieszanej Komisji Specjalnej w dniu 30 X [1922 r. – K.T.] o wydaniu rządowi polskiemu rękopisów i książek z Biblioteki Publicznej w Piotrogradzie”⁶³.

Udział Zygmunta Mocarskiego w pracach rewindykacyjnych na rzecz Delegacji Polskiej w Komisji Mieszanej Specjalnej. Drugi wyjazd do Piotrogradu 13 marca 1923 r.

Jednak nie wszystkie zbiory mogły powrócić do Polski, gdyż w wyniku kompromisu RBP mogła zatrzymać część zbiorów wywiezionych z Polski w zamian za tzw. ekwiwalent. Często strona sowiecka chciała wydawać Polakom dublety ze zbiorów RBP⁶⁴. Delegacja sowiecka wykorzystywała zapisy art. XI zawarte w punkcie 7, chociaż nie potrafiła wskazać wyodrębnionych kolekcji RBP, których ten zapis dotyczył. Dysponowała jednak niewypowiedzianym, a ogromnej wagi argumentem. W razie braku porozumienia spór stron czy spory dotyczące poszczególnych zagadnień były przekazywane do rozstrzygnięcia na drodze dyplomatycznej w bliżej niedookreślonym terminie, czyli być może nigdy. To spowodowało, że członkowie Delegacji Polskiej byli skłonni na daleko idące ustępstwa, np. te dotyczące druków pochodzących z RBP⁶⁵, aby uzyskać więcej rękopisów czy innych przedmiotów, niezwiązanych z bibliotekami, a które stały się przedmiotem sporu obu stron.

Następnym etapem pracy Delegacji Polskiej miały być przygotowania zbiorów do akcji rewindykacyjnej. Stefan Rygiel wezwał pilnie, w lutym 1923 r., Mocarskiego

⁶² J. Kumaniecki, *Tajny...*, s. 186.

⁶³ Idem, *Pokój...*, s. 151 (cytat).

⁶⁴ Ibidem, s. 152.

⁶⁵ J. Kumaniecki, *Tajny...*, s. 190. Jak donosił tajny raport Wojkowa, jeśli w inwentarzach nie było adnotacji o pochodzeniu polskich zbiorów, to „[...] żeby ustalić liczbę książek, trzeba brać każdą oddzielnie i patrzeć, czy nie ma na niej oznaczeń bibliotek polskich”.

do przyjazdu do Piotrogradu. Sugerował nawet dymisję z posady w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych⁶⁶. Pisał:

„Jest nam [Pan – K.T.] niezbędny i to nawet nie w Moskwie, a w Pitrze [Piotrogradzie – K.T.]. Niech się pan natychmiast podaje do dymisji wyjeżdża i niezwłocznie przyjeżdża razem z żoną przez Moskwę do Pitra. Nie warto wszak patyczkować się z ministerstwem, a do Sejmu i tak zawsze Pan trafi! Oczekuje niezwłocznie decyzji państwa, czekam odpowiedzi telegraficznej [...]”⁶⁷.

Sprawa kolejnego wyjazdu Mocarskiego do Rosji w 1923 r. nie była prosta. Naczelnik Wydziału MSW nie miał urzędnika, który mógł natychmiast zastąpić Mocarskiego w Wydziale. A i sam Z. Mocarski liczył na etat w Bibliotece Sejmowej, w piśmie urzędowym Naczelnik Wydziału MSW prosi S. Rygła:

„Proszę Pana o wskazanie odpowiedniej osoby, której można by było powierzyć porównanie katalogów biblioteki Rady Stanu, gdy p. Mocarski, wskutek nawału zajęć i rychłego wyjazdu do Rosji, nie może się podjąć wykonania tej pracy”⁶⁸.

W takiej sytuacji wyjazd Mocarskiego do Rosji był możliwy dopiero 13 marca 1923 r.

Natomiast Edward Kuntze, który nadal pracował w KMS w Moskwie, pisał do Z. Mocarskiego:

„Wbrew przypuszczeniom nie wyjechałem 6-tego [kwietnia 1923 r. – K.T.], a wątpię, czy wyjadę 10-tego do Warszawy. Widocznie prace przygotowawcze p. [Antoniego.] Olszewskiego nie postąpiły tak dalece [...] [pozostawał dalej w Moskwie] oczekując wezwania p. Mocarskiego”⁶⁹.

Kolejny raz w roli eksperta wyjechał Mocarski do Piotrogradu 13 marca 1923 r.⁷⁰; pozostawał tam do końca kwietnia (lub do 4 maja) 1923 r. W tym czasie prowadził w RBP poszukiwania w jej archiwum i samej bibliotece, w jej katalogach i rejestrach. Ich przedmiotem były polskie zbiory starodruczne, głównie inkunabuły⁷¹. Jego praca i badania zbiorów polskich w RBP zostały przerwane przez stronę sowiecką 16 kwietnia 1923 r., kiedy to odmówiono mu dostępu do katalogów i rejestrów tej biblioteki. Podobny los spotkał innych polskich rzeczoznawców i ekspertów: Konstantego Chylińskiego (z Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie), ks. Konstantego Michalskiego (z Uniwersytetu Jagiellońskiego) oraz Kazimierza Tyszkowskiego (bibliotekarza Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie). Zygmunt Mocarski (w dokumentacji podpisany już jako dyrektor Biblioteki Publicznej im. M. Kopernika w Toruniu) oraz wyżej wymienieni polscy eksperci 22 kwietnia tego roku złożyli protest na ręce członków Delegacji Polskiej KMS w Piotrogradzie. Treść protestu była faktycznie sprawozdaniem z prowadzonych przez nich prac rewindykacyjnych w RBP. Poszukiwali oni polskich druków, w tym i inkunabułów

⁶⁶ KK, KZM, List Stefana Rygła z 7 II 1923 r., sygn. KM rps 315, k. 272.

⁶⁷ Ibidem, k. 272 (cytat).

⁶⁸ AGAD, 394, sygn. 34.5, k. 96 (cytat) pismo do S. Rygła od Naczelnika Wydziału MSW, z 3 III 1923, por. list Stefana Dembego do Stanisława Rygła z 28 I 1923, ibidem, k. 100–101, w nim m.in. o planach Z. Mocarskiego przejścia na etat w bibliotece sejmowej.

⁶⁹ KK, KZM, List Edwarda Kuntzego z 8 IV 1923, sygn. KM rps 312, k. 149 (cytat).

⁷⁰ Ibidem, k. 149; E. Kuntze, *Zwrot...*, s. 21; U Paszkiewicz, op. cit., s. 160, zauważyła, że na podstawie listu z 8 IV 1923 r. można przypuszczać, iż wyjazd mógł się opóźnić o miesiąc.

⁷¹ KK, KZM, List Kazimierza Tyszkowskiego z 11 XI 1923, sygn. KM rps 317, k. 60; DKMRiS, z. 3, Warszawa 1923, s. 440–405.

w tej bibliotece. Swe poszukiwania mogli oni tylko niekiedy prowadzić z autopsji, zwykle odmawiano im tego, i pracowali, wykorzystując katalogi i inwentarze. Normalny przebieg prac trwał tylko do 28 marca tego roku. Najpierw przeniesiono ich lokal pracy do Kancelarii, potem zakazano badań z autopsji, pozostawiono jednak katalogi, a po przerwie świątecznej pierwszemu Zygmuntowi Mocarskiemu odmówiono wydania katalogu inkunabułów. Z taką odmową spotkali się kolejno wszyscy polscy eksperci biblioteczni. Podsumowaniem tych działań było oświadczenie komisarza rządowego RBP – p. Andersona, który „oświadczył oficjalnie, że dalsza praca polskich ekspertów przez Stronę Rosyjską dopuszczona nie będzie”⁷². Polscy eksperci biblioteczni datowali to rozporządzenie władz sowieckich na 21 kwietnia 1923 r., zauważyli także, że był to moment rozpoczęcia prac przez nowo przybyłych ekspertów⁷³. Słusznie zauważono, że:

„nie po raz pierwszy, zresztą zmiany nastrojów politycznych rządu sowieców[!] w stosunku do Rzeczypospolitej Polskiej. Ostatni zwrot jest tylko echem nieporozumień polsko-rosyjskich w związku z procesem arcybiskupa i księży katolickich w Moskwie. Momentem sprzyjającym jest zdecydowana niechęć kół inteligencji rosyjskiej do postulatu rewindykacji mienia polskiego [...] W sprawie tak dla nas świętej jak pierwsza nasza Narodowa Książnica – Biblioteka Załuskich, nie ma miejsca na targi i kompromisy”⁷⁴.

Po powrocie do kraju polskich ekspertów KMS ukazała się w prasie informacja o złożonym przez nich proteście. Była ona utrzymana w podobnym tonie i zawierała identyczne informacje jak protest z 22 kwietnia. Wiadomości prasowe opublikowano kolejno: 13, 14, i 15 maja 1923 r. Można przypuszczać, że im sprawniej Polacy przystępowali do prac rewindykacyjnych, tym bardziej strona sowiecka była z ich postępu niezadowolona⁷⁵.

Ponownie na forum ZBP, powrócono do spraw rewindykacji polskich zbiorów bibliotecznych i trudnej pracy w KMS ekspertów bibliotecznych, także członków ZBP. Kolejny raz mogli oni liczyć, a wraz z nimi i Zygmunt Mocarski, na wsparcie swej organizacji zawodowej. Związek Bibliotekarzy Polskich przyłączył się do:

„[...] protestu z dn. 12 maja 1923 r. ekspertów Delegacji Polskiej w Mieszanej Komisji Specjalnej do spraw rewindykacji przeciwko szykanom, stale uprawianym przez władze sowieckie, a mającym na celu zarówno utrudnianie pracy naszym ekspertom, jak i zupełne jej powstrzymanie”⁷⁶.

ZBP, poparł, zatem protest podpisany przez Z. Mocarskiego i innych polskich ekspertów bibliotecznych. A odzyskane częściowo zbiory Biblioteki Załuskich,

⁷² K. Chyliński, M. Konstanty, Z. Mocarski, K. Tyszkowski, *Protest Ekspertów Polskich złożony na ręce Pełnomocników Delegacji Polskiej. Piotrogród 22.IV.1923*, [w:] DDKM, Z. 8, Warszawa 1923, s. 473–474, cyt. s. 474; por. K. Tomkowiak, *Książnica...*, s. 303.

⁷³ K. Chyliński, M. Konstanty, Z. Mocarski, K. Tyszkowski, *Protest...*, s. 497.

⁷⁴ Ibidem, s. 497; Opis poglądów inteligencji w Rosji na sprawy rewindykacji mienia z Rosji do Polski zob. R. K., op. cit., s. 2.

⁷⁵ K. Chyliński, M. Konstanty, Z. Mocarski, K. Tyszkowski, *Protest...*, s. 497–499.

⁷⁶ D. K., *Sprawozdanie z działalności Związku Bibliotekarzy Polskich (od 4 XI 1922 r. do 4 V 1924 r.)*, s. 51 (cytat); por. realia prac w komisjach opisane przez J. Kumanieckiego, *Pokój polsko-radziecki 1921. Geneza, rokowania, traktat, komisje mieszane*, Warszawa 1985. O proteście ZBP i solidaryzowaniu się z ekspertami bibliotecznymi członków Związku zob. K. Tomkowiak, *Dwa początki toruńskiej zawodowej organizacji bibliotekarzy, cz. 1: Koło Poznańsko-Pomorskie Związku Bibliotekarzy Polskich (1928–1939)*, Toruńskie Studia Bibliologiczne, 2017, nr 2 (19), s. 33.

bibliotekarze i księgarze, uczestnicy II Zjazdu Bibliofilów w Warszawie (30 X – 2 XI 1926 r.), obejrzeni na wystawie. Wyeksponowano je w ich miejscu tymczasowego przechowywania – w pomieszczeniach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie⁷⁷.

Po paru miesiącach, w liście z 11 listopada 1923 r., pisał Kazimierz Tyszkowski z Piotrogradu do Mocarskiego:

„Zbierałem się napisać [...] wspominały Pana wraz z [Stanisławem – K.T.] Rygłem i [Stanisławem – K.T.] Lisowskim, który na miejscu Pańskim para się inkunabułami. Ruszono bowiem z miejsca książki [...] i rozpoczęto kłótnię o poszczególne egzemplarze [...] likwiduję w oddziale za kopistów [...] i Teologię po X. Michalskim. Naturalnie porażki ciągłe, w Delegacji plotki i intrygi [...] Straszne to wszystko [...] i boję się pomyśleć ile tu trzeba będzie jeszcze siedzieć. Łączę serdeczne pozdrowienia dla Państwa od siebie i całej Ekspozytury, dłoń mocno ściskam. Tyszkowski”⁷⁸.

Stanisław Lisowski w trakcie prac w komisji przebadał ok. 7 tys. inkunabułów i ogłosił pod kryptonimem „Spektator” *Notatkę o proveniencji inkunabułów, znajdujących się w Rosyjskiej Publicznej Bibliotece w Piotrogradzie* (Przewodnik Bibliograficzny 1926 nr 6). Był przyjacielem Mocarskiego z czasów petersburskich⁷⁹, a później kustoszem Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie, przeżył II wojnę światową i pracował w bibliotekach toruńskich, m.in. w Książnicy Miejskiej, a najdłużej w Bibliotece Uniwersyteckiej⁸⁰.

Stanowisko Sowietów w trakcie omówionych prac KMS w latach 1922–1923 nie dziwi, bowiem postępy prac rewindykacyjnych, zwykle były odbiciem wzajemnych stosunków polsko-sowieckich. Dużą rolę w tym przypadku odegrało stanowisko rosyjskiej inteligencji, która z dużą niechęcią przypatrywała się przeprowadzanym zwrotom zagrabionego mienia, nie tylko kulturalnego, które wracało do Polski.

Ten ostatni akord pracy Zygmunta Mocarskiego w Rosji w KMS zbiegł się z jego objęciem posady dyrektora w Toruniu. Trudno wyrokować, czy gdyby prace rewindykacyjne przebiegały normalnie, czy w terminie przyjechałby do Torunia? A torunianie już niepokoił się o swego dyrektora Książnicy Miejskiej im. M. Kopernika⁸¹. Uspakajał ich niezawodny Stefan Demby, który latem 1923 r. objechał biblioteki pomorskie i wielkopolskie. A Zygmunt Mocarski w liście do przyjaciela – Stefana Rygla przed 19 maja 1923 pisał:

„Wróciłem z Torunia, gdzie wszystko znalazłem w porządku. Biblioteka dość ładna – ale martwa – nie ma żadnej literatury zupełnie. Znaczna część za to starych druków polskich. Za tydzień przenoszę się do Torunia. Adres mój będzie

⁷⁷ S. Kowalczyk, *Zjazdy i wystawy*, Księgarz, 1927, z. 1, s. 14–17. II zjazd bibliofilów – odbył się wraz ze zjazdem wydawców i księgarzy 31 X i 1 XI tr. (por. E. Kuntze, *Zwrot...*; J. Rózewicz, *Polsko-radzieckie stosunki...*, s. 74–77 tam wykaz otrzymanych dóbr kultury).

⁷⁸ KK, DZS, Korespondencja do Z. Mocarskiego, List Kazimierza Tyszkowskiego z 1 listopada 1923, Petersburg, sygn. KM rps 317, k. 60 (cytat). Por. H. Łaskarzewska, *Starania o zwroty polskich zbiorów bibliotecznych z Kijowa i Petersburga w świetle niepublikowanych dokumentów dotyczących realizacji ustaleń traktatu ryskiego. (Ze spuścizny Stanisława Lisowskiego)*, Rocznik Biblioteki Narodowej, R. 35: 2003, s. 39–66.

⁷⁹ K. Tomkowiak, *Książnica...*, s. 285–286, 290, 304. W 1946 Lisowski opublikował garść wspomnień o przyjaciołach *Z lat studenckich, Wspomnienie kolegi*, w zbiorze poświęconym *Zygmuntowi Mocarskiemu*, Toruń 1946, a w roku następnym wydał z rękopisów po Mocarskim *Exlibris łowicki o.o. Bernardynów. Exlibrisy toruńskie*, Toruń 1947.

⁸⁰ Archiwum Zakładowe Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu, sygn. 1/132.

⁸¹ K. Tomkowiak, *Okoliczności powstania Książnicy Miejskiej w Toruniu*, Rocznik Toruński, t. 25: 1998, s. 83–100; eadem; *Okoliczności powstania Książnicy Miejskiej w Toruniu*, [w:] *Księga pamiątkowa jubileuszu 75-lecia Książnicy Miejskiej w Toruniu 10–11 grudnia 1998 r.*, Toruń 1999, s. 11–29.

następujący: Toruń Wysoka 12, Książnica miejska im. Kopernika. Mieszkanie mamy nieduże, ale daleko przyzwoitsze niż w Warszawie [...] Łączę wraz żoną pozdrowienia wszystkim [...] ks. prof. [B.] Ussasowi”⁸².

Po latach, o pracę w KMS zapytywał Mocarskiego językoznawca Jan Baudouin de Courtenay, znany mu z czasu studiów w Petersburgu, i nauki na Kursach Polskich, w liście z 23 stycznia 1929 r. prosił, aby:

„[...] zakomunikować mu, czy w liczbie książek, podjętych przez Szanownego Pana [Mocarskiego – K.T.] w Misji Reewakuacyjnej, a pochodzących z Rosji Sowieckiej, nie znalazły się książki nieznanego Mu właściciela, lub też ze znamionami czy cechami niżej podpisanego – oświadczając zarazem, iż sam jest w posiadaniu kilkuset książek podobnej kategorii”⁸³.

Niestety, nie znam odpowiedzi Mocarskiego na to zapytanie. Jednak już sam pomysł takiego pytania wskazuje, że w trakcie rewindykacji zbiorów, także tych prywatnych, trudno było o zupełnie planową działalność. A ewentualne dokumenty, które mogły być własnością respondenta mogły pochodzić z dubletów RBP, w ramach tzw. ekwiwalentu, albo mogły pochodzić z akcji odzyskania prywatnych bibliotek, będących własnością Polaków, profesorów wyższych szkół w Rosji, którzy powrócili do Polski (na mocy protokołu uzupełniającego do układu generalnego z 1927 r.). Na mocy tego protokołu powróciły prywatne zbiory m.in. profesora Jana Baudouin de Courtenay, jednak nie były w komplecie, skoro profesor rozpytywał o nie Mocarskiego⁸⁴.

Przewidywano, że prace rewindykacyjne dóbr kultury potrwają do 1927 r.; Piotr Wojkow, przewodniczący Delegacji Sowiecko-Ukraińskiej stwierdził, iż „[...] techniczne wypełnienie umowy dotyczącej Piotrogrodzkiej Biblioteki Publicznej będzie zależało od stosunków z Polską w przyszłości, a najważniejsze, że księgi w ogromnej większości zostaną u nas”. W 1934 r. zdecydowano, by niezrealizowane pretensje polskie skierować do rozwiązania na drodze dyplomatycznej⁸⁵.

Nowy dyrektor toruńskiej biblioteki, wykorzystał swoje doświadczenia w pracy w KMS w Moskwie i Petersburgu, podjął starania o rewindykację malborskiego inkunabułu z 1492 r. z RBP (*Das Leben der Zeligen Frauen Dorothee Clewseneynne*, Marienburg 1492). Poczynania Mocarskiego w pełni poparł O. Steinborn, który jako prezes Kuratorium Książnicy Miejskiej w Toruniu również sygnował pismo w tej sprawie⁸⁶. Niestety, zabiegi Mocarskiego nie dały żadnego rezultatu.

⁸² APAN, sygn. III/112, j. 81, W liście nadal przekazywał potrzebne informacje, by móc kontynuować badania powoływane w Rosji.

⁸³ KK, DZS, Korespondencja do Z. Mocarskiego, List Jana Baudouin de Courtenay z 23 stycznia 1929, sygn. KM rps 309, k. 33 (83) (cytat).

⁸⁴ J. Różewicz, *Polsko-radzieckie stosunki...*, s. 77. Odzyskali swe prywatne księgozbiory profesorowie m.in. Leon Petrażycki, Stanisław Ptaszycki, Tadeusz Zieliński.

⁸⁵ J. Kumaniecki, *Pokój...*, s. 157 (cytat); idem, *Tajny...*, s. 42–43; J. Różewicz, *Polsko-radzieckie stosunki...*, s. 74–75, 75–77 (wykaz otrzymanych dóbr kultury); Rzeczywiście 16 XI 1927 r. podpisano w Warszawie układ generalny między Polską a ZSRR w sprawie zwrotu zabytków archiwalnych i kulturalnych wywiezionych przez caraty z ziem polskich. Formalnie Komisja Mieszana istniała jeszcze 9 lat, 23 VI 1933 r. strony podpisały protokół realizacji układu generalnego, a 18 IV 1934 r. protokół końcowy; w 1935 r. delegacja polska zakończyła formalnie swą pracę, a w 1937 r. została rozwiązana.

⁸⁶ APT, Książnica Miejska, Korespondencja cz. 1: 1923–1924, sygn. 1/21, pismo z 15 VI 1923 r. adresowane do Delegacji Polskiej w Komisji Mieszanej Reewakuacyjnej i Specjalnej w Moskwie oraz z 15 VI 1923 r. do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (do Wydziału Bibliotek Państwowych).

Podsumowanie

Na podstawie zapisów w preliminariach pokojowych z 12 października 1920 r., jak i art. XI traktatu ryskiego z 18 marca 1921 r. strona polska mogła ubiegać się o zwrot dóbr kultury, także tych związanych z polskimi bibliotekami. Najwięcej wywiezionych polskich zbiorów bibliotecznych znajdowało się w Petersburgu. W tym mieście nad Newą w RBP były przechowywane, szczególnie cenne dla Polaków zbiory Biblioteki Załuskich. Polscy dyplomaci, ale i archiwiści i bibliotekarze, napotykali na duże trudności w trakcie prac rewindykacyjnych w Rosji. Stwarzali je członkowie Delegacji Sowiecko-Ukraińskiej, ale i przedstawiciele świata nauki i niektórych gremiów rosyjskiej inteligencji, szczególnie tej petersburskiej. To na ich poparcie liczyli, wygłaszając swe tyrady: wicedyrektor RBP Aleksander Isajewicz Braudo, Olga Antonowna Dobiasz-Roździestwienska profesor Uniwersytetu w Piotrogradzie, prof. Siergiej Oldenburg dożywotni sekretarz Rosyjskiej Akademii Nauk, b. minister oświaty Rządu Tymczasowego z 1917 r., czy pozostali członkowie Delegacji Sowiecko-Ukraińskiej: prof. Siergiej Fiedorowicz Płatonow rosyjski historyk, członek Rosyjskiej Akademii Nauk, jak też bibliotekarze RBP: prof. Inokientij Iwanowicz Jakowkin i Dymitr Dmitrjewicz Szemraj; czy prof. Michał Jakowlewicz Pergament – akademik, dyrektor Instytutu Prawniczego w Piotrogradzie, ekspert prawny, wybitny cywilista oraz moskiewski adwokat Mebel⁸⁷.

W tle zmagania bibliotekarzy znalazła się wielka polityka, a w centrum tych poczynań działania sowieckich tajnych służb GPU. Tajny raport-sprawozdanie (z 6 listopada 1923 r.), autorstwa Piotra Wojkowa, w pełni ujawnia sowiecką taktykę zwrotu polskiego mienia, nie tylko kulturalnego, po traktacie ryskim w latach 1921–1923. A właśnie w tym czasie pracował na rzecz Delegacji Polskiej i Komisji Mieszanej Specjalnej Zygmunt Mocarki. Pierwszy raz wyjechał do Moskwy, by uczestniczyć w najtrudniejszym posiedzeniu KMS we wrześniu 1922 r. Powrócił kolejny raz w marcu 1923 r., by w RBP poszukiwać polskich zbiorów, głównie starodruków, w tym i inkunabułów, które będzie można rewindykować do kraju. W przypadku każdego druku należało udowodnić jego związek z Polską, było to trudne i czasochłonne. Wymagało dużej wiedzy i doświadczenia. Ofiarną pracę Z. Mocarskiego, jako polskiego eksperta bibliotecznego w RBP w kwietniu 1923 r., ale i w rzeczoznawcy KMS, przerwała interwencja sowiecka, która uniemożliwiła mu dostęp do katalogów i inwentarzy. Jego protest, do którego dołączyli inni polscy bibliotekarze – eksperci, którzy także pracowali dla Delegacji Polskiej – nie przyniósł rezultatu. W tym samym roku uniemożliwiono także pracę Stefanowi Ryglowi – stałemu ekspertowi bibliotecznemu Delegacji Polskiej KMS. Zygmunt Mocarki do pracy w KMS nie powrócił, zastąpił go jego przyjaciel Stanisław Lisowski.

Jednak ten okres w życiu Mocarskiego dał mu możliwość poznania i współpracy z najznakomitszymi naukowcami (historykami, archiwistami), w tym i bibliotekarzami z całej Polski. Ponownie spotkał również rodaków, z którymi zetknął się w trakcie studiów w Petersburgu; zacieśnił więzi przyjaźni z osobami poznanymi już w wolnej Polsce. Wreszcie spełniło się jego marzenie z okresu studiów, znalazł

⁸⁷ S. Rygiel, *Rewindykacja bibliotek polskich z Rosji*, Książka, R. 15: 1922, nr 8–12, s. 377.

się wśród „umiłowanych ksiąg”, w bibliotekach, gdzie wiele było poloników i nie tylko. Pracował jako ekspert KMS z dużą satysfakcją.

Paradoksalnie szykany, jakie spotkały Z. Mocarskiego w Rosji, spowodowały, że wrócił do kraju i objął stanowisko dyrektora Książnicy Miejskiej im. M. Kopernika w Toruniu. Zatem toruńska biblioteka zawdzięcza swego pierwszego dyrektora pokretnym działaniom politycznym władz sowieckich, które chciały uniknąć wykonywania zapisów, jakie zawarto w traktacie w Rydze.

Bibliografia

[Zygmunt Mocarski] – pismo z 15 VI 1923 adresowane do Delegacji Polskiej w Komisji Mieszanej Reewakuacyjnej i Specjalnej w Moskwie oraz z 15 VI 1923 do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego do Wydziału Bibliotek Państwowych. 1923. sygn. 1/21. Korespondencja cz. I: 1923–1924, Książnica Miejska w Toruniu 1922–1975 [1976–1989], zespół 1595, Archiwum Państwowe w Toruniu.

[Życiorys Zygmunta Mocarskiego], sygn. 252, k. 480, Starostwo Powiatowe w Toruniu 1920–1939, zespół 83. Archiwum Państwowe w Toruniu.

„Memoriał Związku Bibliotekarzy Polskich z 12 IX 1922, złożony Ministrowi Spraw Zagranicznych.” 1922. *Książka XV* (6/7): 295–296.

Bańkowski, Piotr. 1937. *Rękopisy rewindykowane przez Polskę z ZSRR na podstawie traktatu ryskiego i ich dotychczasowe opracowania*. Kraków: Nakładem „Przeglądu Bibliotecznego”.

Bańkowski, Piotr. 1939. *Biblioteka publiczna Załuskich i jej twórcy*. Warszawa: [s.n.].

Bańkowski, Piotr. 1948. *Józef Andrzej Załuski i jego dzieło*. Warszawa: Nakładem Biblioteki Narodowej.

Bańkowski, Piotr. 1948. *Rękopisy rewindykowane na podstawie traktatu ryskiego jako warsztat pracy naukowej przed wojną*. Warszawa: Nakładem Biblioteki Narodowej.

Bazyłow, Ludwik. 1984. *Polacy w Petersburgu*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Borowy, Waław, Zygmunt Batowski. 1925. *Odzyskane zbiory rękopisów i grafiki w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie*. Warszawa: [s.n.].

Chwalewik, Edward. 1926. *Losy zbiorów polskich w Rosyjskiej Bibliotece Publicznej w Leningradzie*. Warszawa–Kraków: Wydawnictwo Jakóba Mortkowicza [druk na prawach rkps].

D.K. 1925. „Sprawozdanie z działalności Związku Bibliotekarzy Polskich (od 4 XI 1922 r. do 4 V 1924 r.)” *Silva Rerum* 2: 50–51.

Dąbski, Jan. 1931. *Pokój ryski. Wspomnienia, pertraktacje, tajne układy z Joffem, listy*, Warszawa: Drukiem Zakładów Graficznych i Wydawniczych Wiktora Kulerskiego w Grudziądzu.

Dokumenty dotyczące akcji Delegacji Polskich w Komisjach Mieszanych Reewakuacyjnej i Specjalnej w Moskwie. 1922. z. 3. *Pierwsze sprawozdanie roczne z działalności delegacji : (17/V 1921–17/V 1922)*. Warszawa: [s.n.], (Warszawa: Wł. Łazarski), [druk na prawach rkps].

Dokumenty dotyczące akcji Delegacyj Polskich w Komisjach Mieszanych Reewakuacyjnej i Specjalnej w Moskwie. 1922. z. 4. I. Sprawy ogólne i II. Komisja Specjalna w okresie od 15.II. do 17. V. 1922 r. Warszawa: [s.n.], (Warszawa: Wł. Łazarski), [druk na prawach rkps].

Dokumenty dotyczące akcji Delegacyj Polskich w Komisjach Mieszanych Reewakuacyjnej i Specjalnej w Moskwie. 1923. z. 6. I. Sprawy ogólne i II. Komisja Specjalna w okresie od 18.V. do 1.XI.1922 r. Warszawa: [s.n.], (Warszawa: Wł. Łazarski), [druk na prawach rkps].

Dokumenty dotyczące akcji Delegacyj Polskich w Komisjach Mieszanych Reewakuacyjnej i Specjalnej w Moskwie. 1923. z. 7. III. Wypłata rat z tytułu art. XIV-go Traktatu Ryskiego. IV. Komisja Reewakuacyjna. V. Techniczne warunki prac Delegacyj w okresie od 18.V. do 1.XI.1922 roku. Warszawa: [s.n.], (Warszawa: Wł. Łazarski), [druk na prawach rkps].

Dokumenty dotyczące akcji Delegacyj Polskich w Komisjach Mieszanych Reewakuacyjnej i Specjalnej w Moskwie. 1923. z. 8. Rewindykacja zbiorów polskich z Rosyjskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu i innych bibliotek Rosji i Ukrainy. Cz. 1–2, 18.XI.1921–1.V.1923. Warszawa: [s.n.], [druk na prawach rkps].

Dokumenty dotyczące akcji Delegacyj Polskich w Komisjach Mieszanych Reewakuacyjnej i Specjalnej w Moskwie. 1924. z. 9. Sprawozdanie z trzyletniej działalności (17.V.1921–17.V.1924). Warszawa: [s.n.], (Warszawa: Druk. „Robotnika”), [druk na prawach rkps].

Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. 1964. T. II. Listopad 1918 – kwiecień 1920. Warszawa: „Książka i Wiedza”.

Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. 1964. T. III. Kwiecień 1920 – marzec 1921. Warszawa: „Książka i Wiedza”.

Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. 1965. T. IV. Kwiecień 1921 – maj 1926. Warszawa: „Książka i Wiedza”.

Gaca-Dąbrowska, Zofia. 1989. „Rewindykacja polskich zbiorów bibliotecznych z Rosji w okresie II Rzeczypospolitej.” *Roczniki Biblioteczne* 33 (1–2): 161–181.

Handelsman, Marcei. 1922. „Z dziejów walki o zabytki polskie w Moskwie. Biblioteka Załuskich.” *Przegląd Współczesny* 7–8: 267–278.

Instrukcja, wydana przez Prezesa Głównego Urzędu Likwidacyjnego z dnia 12 sierpnia 1921 r., w sprawie rejestracji mienia, ewakuowanego z Rzeczypospolitej Polskiej do Rosji i Ukrainy i podlegającego reewakuacji w myśl Traktatu Pokoju, podpisanego w Rydze dnia 18-go marca 1921 roku. [Część I–II]. 1921. Monitor Polski. Nr 203, poz. 270.

Instrukcja, wydana przez Prezesa Głównego Urzędu Likwidacyjnego z dnia 12 sierpnia 1921 r., w sprawie rejestracji mienia, ewakuowanego z Rzeczypospolitej Polskiej do Rosji i Ukrainy i podlegającego reewakuacji w myśl Traktatu Pokoju, podpisanego w Rydze dnia 18-go marca 1921 roku [Część III]. 1921. Monitor Polski. Nr 204, poz. 272.

Kaliszuk, Jerzy. 2016. „Codices deperditi średniowieczne rękopisy łacińskie Biblioteki Narodowej utracone w czasie II wojny światowej.” W *Dzieje i charaktery-*

styka kolekcji. T. 1. Wrocław: Wrocławskie Towarzystwo Miłośników Historii. Oddział Polskiego Towarzystwa Historycznego.

Korespondencja Zygmunta Mocarskiego, Listy Stefana Rygla. sygn. Rps KM: 315. Wojewódzka Biblioteka Publiczna – Książnica Kopernikańska w Toruniu.

Korespondencja Zygmunta Mocarskiego. Listy Edwarda Kuntzega. sygn. Rps KM: 312. Wojewódzka Biblioteka Publiczna – Książnica Kopernikańska w Toruniu.

Korespondencja Zygmunta Mocarskiego. Listy Jana Baudouin de Courtenay. sygn. Rps KM: 309. Wojewódzka Biblioteka Publiczna – Książnica Kopernikańska w Toruniu.

Korespondencja Zygmunta Mocarskiego. Listy Kazimierza Tyszkowskiego. sygn. Rps KM: 317. Wojewódzka Biblioteka Publiczna – Książnica Kopernikańska w Toruniu.

Korespondencja Zygmunta Mocarskiego. Listy Stefana Dembego. sygn. Rps KM: 310. Wojewódzka Biblioteka Publiczna – Książnica Kopernikańska w Toruniu.

Kowalczyk, St. 1927. „Zjazdy i wystawy.” *Księgarz: organ Powszechnego Związku Zawodowego Pracowników Księgarskich Rzeczypospolitej Polskiej* 9 (1): 14–17.

Kudrzycki, Zbigniew. 2012. *Stosunki polsko-rosyjskie na forum Sejmu Ustawodawczego 1919–1922*, Toruń: Wydawnictwo MADO.

Kumaniecki, Jerzy. 1971. *Po traktacie ryskim, stosunki polsko-radzieckie 1921–1923*, Warszawa: „Książka i Wiedza”.

Kumaniecki, Jerzy. 1985. *Pokój polsko-radziecki 1921. Geneza–rokowania–traktat–komisje mieszane*, Warszawa: Instytut Krajów Socjalistycznych PAN [Polskiej Akademii Nauk] : Biblioteka Narodowa.

Kumaniecki, Jerzy. 1991. *Tajny raport Wojkowa czyli Radziecka taktyka zwrotu polskiego mienia gospodarczego i kulturalnego po pokoju ryskim, 1921–1923 dwa lata prac delegacji rosyjsko-ukraińskiej, rosyjsko-ukraińsko-polskich Komisji Mieszanych Reewakuacyjnej i Specjalnej nad wykonaniem Ryskiego Traktatu Pokojowego: sprawozdanie*. Warszawa: Warszawska Oficyna Wydawnicza „Gryf”.

Kumaniecki, Kazimierz Władysław. 1924. *Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912–styczeń 1924*. Warszawa–Kraków: nakł. Księgarni J. Czerneckiego.

Kuntze, Edward. 1930. *Układy o zwrot Biblioteki Załuskich, karta z dziejów odzyskania z Rosji Polskiego mienia kulturalnego*, Lwów: Tłoczono w Drukarni Uniwersyteckiej, ul. Piekarska 3.

Kuntze, Edward. 1936. „Udział śp. Stanisława Turowskiego w rewindykacji Biblioteki Załuskich. Wspomnienie.” *Pamiętnik Literacki* 33: 1062–1066.

Kuntze, Edward. 1937. *Zwrot polskich zbiorów bibliotecznych z Rosji*. Kraków: Nakładem „Przeglądu Bibliotecznego”.

Łaskarzewska, Hanna, Figiel Martyna. 2008. „Polski ekslibris w czerwonej Moskwie, czyli pamiątka z prac rewindykacyjnych roku 1922.” *Cenne, Bezcenne, Utracone* (2): 22–25.

Łaskarzewska, Hanna, Martyna Figiel, oprac. 2006. *Edward Chwalewik. Z moich wspomnień o zbieractwie*. Warszawa: Biblioteka Narodowa.

Łaskarzewska, Hanna. 2003. „Starania o zwroty polskich zbiorów bibliotecznych z Kijowa i Petersburga w świetle niepublikowanych dokumentów dotyczących realizacji ustaleń traktatu ryskiego. (Ze spuścizny Stanisława Lisowskiego).” *Rocznik Biblioteki Narodowej* (35): 39–66.

Łaskarzewska, Hanna. 2013. „Traktat ryski – fakty i refleksje.” *Cenne, Bez-cenne, Utracone* (1): 62–67.

Matelski, Dariusz. 2002. „Rewindykacja polskich dóbr kultury z Rosji Radzieckiej i ZSRR (1921–1939).” *Przegląd Wschodni IX* (2 (30)): 391–409.

Matelski, Dariusz. 2003. *Losy polskich dóbr kultury w Rosji i ZSRR. Próby restytucji: archiwa – księgozbiory – dzieła sztuki – pomniki*. Poznań: „Inter-Arpress”.

Materiały do nekrologu Kazimierza Sochaniewicza. sygn. Rps KM: 204. Wojewódzka Biblioteka Publiczna – Książnica Kopernikańska w Toruniu.

Materski, Wojciech. 1994. *Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918–1939*. Warszawa: „Książka i Wiedza”.

Materski, Wojciech. 2005. *Na widecie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN : Oficyna Wydawnicza Rytm.

Mocarski, Zygmunt. 1920. „Biblioteka Załuskich.” *Tygodnik Ilustrowany* 61 (45): 838–839.

Mocarski, Zygmunt. 1922. „Prace rewindykacyjne w komisji Mieszanej Specjalnej.” *Południe IV*(4): 60–61.

Mocarski, Zygmunt. 1936. [rec. książki Mariana Łodyńskiego, *Z dziejów Biblioteki Rzeczypospolitej „Załuskich zwanej” w latach 1783–1794*, Warszawa 1935]. *Nowa Książka. 10 zeszytów rocznie poświęconych krytyce literackiej i naukowej oraz bibliografii* (3)1: 1.

Papiery Stefana Rygla, zespół 394. sygn. 24. Mowy, wyjaśnienia, wypowiedzi członków Delegacji Polskiej (Z. Mocarskiego, A. Szczygielskiego, S. Rygla i dr A. Czołowskiego w sprawie zwrotu zbiorów „Gabinetu Rycin”) 1922–1923. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie.

Papiery Stefana Rygla, zespół 394. sygn. 34. S. Rygiel do szefa Delegacji E. Kuntzego w sprawie zatargu z Wojkowem 1923. E. Kuntze do S. Rygla w różnych sprawach (pieniężnych i organizacyjnych Delegacji; w sprawach różnych członków Delegacji oraz w sprawach rewindykacyjnych, w tym 4 pisma urzędowe, odpowiedź Ryglowi dotycząca zatargu z Wojkowem – szefem Delegacji Rosyjskiej) 1922–1923. Zygmunt Mocarski do S. Rygla w sprawie nieuzyskania zgody Ministerstwa (MSW) na wyjazd do ZSRR 1923. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie.

Papiery Stefana Rygla, zespół 394. sygn. 49. Tekst Układu Generalnego z dn. 16 XI 1927 r. w sprawie wykonania art. XI-go Traktatu Ryskiego 1927. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie.

Papiery Stefana Rygla, zespół 394. sygn. 9. Korespondencja Stefana Rygla 1919–1939, [listy od poszczególnych osób i zbiorowe]. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie.

Papiery Stefana Rygla, zespół 394. sygn. 18. Porządki i protokoły posiedzeń Mieszanej Komisji Specjalnej w sprawach rewindykacji polskiego mienia kulturalnego (niekompletne) 1921–1922. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie.

Papiery Stefana Rygla, zespół 394. sygn. 21. Sprawozdania ogółe z prac Delegacji Polskiej; sprawozdania Wydziału Bibliotek, Archiwów Historycznych i Pomocy Naukowych, poufne sprawozdania z konferencji odbytych w kraju w sprawie zbiorów bibliotecznych; sprawozdania ekspertów strony polskiej: prof. Chylińskiego, prof. Michalskiego, dr. T. Tyszkowskiego, Zygmunta Mocarskiego 1921–1923. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie.

Paszkiwicz, Urszula. 1977. „Zygmunt Mocarski bibliograf, bibliotekarz, bibliolog”. *Studia o Książce* (7): 151–208.

Pietrzkiwicz, Dorota. 2011. „Z grabieży Katarzyny ocalone szczątki... czyli udział Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie w rewindykacji księgozbiorów na mocy traktatu ryskiego”. *Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi* (5): 245–272.

Pietrzkiwicz, Dorota. 2012. „Życie i praca Piotra Bańkowskiego (1885–1976)”. *Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi* 6: 51–64.

Pietrzkiwicz, Dorota. 2014. „O polskich staraniach o odzyskanie zagrabionych zbiorów bibliotecznych na mocy traktatu ryskiego.” *Poradnik Bibliotekarza* 11: 14–19.

Pietrzkiwicz, Dorota. 2015. „Catenaty Rosyjskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu w świetle ekspertyzy Piotra Bańkowskiego.” *W Historia. Memoria. Scriptum. Księga jubileuszowa z okazji osiemdziesięciolecia urodzin Profesora Edwarda Potkowskiego*, red. Jacek Krochamł, 166–175. Warszawa: Archiwum Główne Akt Dawnych – Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych.

Polsko-radzieckie stosunki kulturalne 1918–1939. Dokumenty i materiały, 1977. W. Balcerak red. Warszawa: „Książka i Wiedza”.

Ptaszynki, Stanisław. 1923. „Wywożenie do Rosji polskiego mienia kulturalnego i jego zwrot obecny.” *Przegląd Powszechny* (157): 193–220.

Rozporządzenie Prezesa Głównego Urzędu Likwidacyjnego z dnia 12 sierpnia 1921., wydane w porozumieniu z Ministrem Spraw Wewnętrznych w przedmiocie rejestracji mienia wywiezionego do Rosji lub Ukrainy. 1921. Monitor Polski. Nr 202, poz. 268.

Róziwicz, Jerzy. 1979. *Polsko-radzieckie stosunki naukowe w latach 1918–1939*. Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

Rygiel, Stanisław. 1922. „Rewindykacja bibliotek polskich z Rosji”. *Książka* 15(8–12): 377–380.

Rygiel, Stanisław. 1927. *Sprawa zwrotu mienia kulturalnego Wileńszczyzny z Rosji*. Wilno: [s. n.], (Wilno : Druk. D. O. K. III).

S[iemieński Józef]. 1923. „Walka o Bibliotekę Załuskich”. *Tygodnik Ilustrowany* 1: 12–13.

Skrzypek, Andrzej. 1985. *Kronika koegzystencji. Zarys stosunków polsko-radzieckich w latach 1921–1939*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Sochaniewicz, Kazimierz. 1921. „Sprawa rewindykacji archiwów i mienia kulturalnego Polski od Rosji.” *Wschód Polski* 2 (6–7, 8–9, 10–12): 238–260, 361–383, 531–560.

Sochaniewicz, Kazimierz. 1925. *Rewindykowana księga ławnicza Torunia*, Toruń: Nakładem Magistratu m. Torunia.

Sprawozdanie Stenograficzne Sejmu (I kadencja) RP. 1923. posiedzenie 23 – 14.03.

Sprawozdanie Stenograficzne Sejmu (I kadencja) RP. 1923. posiedzenie 259 – 16.03.

Sprawozdanie Stenograficzne Sejmu Ustawodawczego. 1921. posiedzenie 223 – 14.06.

Sprawozdanie Stenograficzne Sejmu Ustawodawczego. 1921. posiedzenie 224 – 15.06.

Sprawozdanie Stenograficzne Senatu. 1923. posiedzenie 14 – 16.03.

Stanisław Lisowski, sygn. 1/132. Archiwum Zakładowe Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu.

Stefan Rygiel (1887–1945; bibliotekarstwo, bibliografia, bibliofilstwo) [I połowa XVIII wieku–] 19021945[–1950], zespół 229. sygn. III–112 j.a. 19. Sprawa zwrotu mienia kulturalnego Wileńszczyzny. Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie.

Stefan Rygiel (1887–1945; bibliotekarstwo, bibliografia, bibliofilstwo) [I połowa XVIII wieku–] 19021945[–1950], zespół 229. sygn. III–112 j.a. 30. Materiały do bibliografii prac Zygmunta Mocarskiego ok. 1939. Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie.

Stefan Rygiel (1887–1945; bibliotekarstwo, bibliografia, bibliofilstwo) [I połowa XVIII wieku–] 19021945[–1950], zespół 229. sygn. III–112 j.a. 62. Komisja Reewakuacyjna i Specjalna w Moskwie 1921–1928. Korespondencja. Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie.

Stefan Rygiel (1887–1945; bibliotekarstwo, bibliografia, bibliofilstwo) [I połowa XVIII wieku–] 19021945[–1950], zespół 229. sygn. III–112 j.a. 63, j.a. 27. Komisja Reewakuacyjna i Specjalna w Moskwie. Odpisy archiwalne dotyczące losów archiwów i bibliotek. Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie.

Stefan Rygiel (1887–1945; bibliotekarstwo, bibliografia, bibliofilstwo) [I połowa XVIII wieku–] 19021945[–1950], zespół 229. sygn. III–112 j.a. 80, aneks 7. Korespondencja wpływająca A–K. Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie.

Stefan Rygiel (1887–1945; bibliotekarstwo, bibliografia, bibliofilstwo) [I połowa XVIII wieku–] 19021945[–1950], zespół 229, sygn. III–112 j.a. 81, aneks 8. Korespondencja wpływająca L–Z. Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie.

Stefan Rygiel (1887–1945; bibliotekarstwo, bibliografia, bibliofilstwo) [I połowa XVIII wieku–] 19021945[–1950], zespół 229. sygn. III–112 j.a. 97. Odezwy, rezolucje i gazety rosyjskie z okresu I wojny światowej i rewolucji 1917–1918. Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie.

Stefan Rygiel (1887–1945; bibliotekarstwo, bibliografia, bibliofilstwo) [I połowa XVIII wieku–] 1902–1945[–1950], zespół 229. sygn. III–112 j.a. 103. Jerzy

Chyczewski Wspomnienie o Zygmuncie Mocarskim, po 1941. Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie.

Suchodolski, Witold. 1927. „Wykonanie art. XI Traktatu Ryskiego w zakresie archiwów państwowych.” *Archeion* 1: 66–78.

Tomkowiak, Katarzyna. 1998. „Okoliczności powstania Książnicy Miejskiej w Toruniu.” *Rocznik Toruński* 25: 83–100.

Tomkowiak, Katarzyna. 1999. „Okoliczności powstania Książnicy Miejskiej w Toruniu”. W *Księga pamiątkowa jubileuszu 75-lecia Książnicy Miejskiej w Toruniu 10–11 grudnia 1998 r.*, 11–29. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

Tomkowiak, Katarzyna. 2003. *Stosunki Polski z Wielką Brytanią na forum Sejmu i Senatu 1919–1928*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

Tomkowiak, Katarzyna. 2012. *Książnica Miejska im. Kopernika w Toruniu (1923–1939)*, rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem dra hab. Jarosława Kłaczek, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu. Wydział Nauk Historycznych. Instytut Historii i Archiwistyki, Toruń.

Tomkowiak, Katarzyna. 2017. „Dwa początki toruńskiej zawodowej organizacji bibliotekarzy. Część 1: Koło Poznańsko-Pomorskie Związku Bibliotekarzy Polskich (1928–1939).” *Toruńskie Studia Bibliologiczne* 2 (19): 27–52.

Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 roku. [po 1921]. [b.m.w.].

Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 roku. 1921. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. Nr 49, poz. 248.

Traktat ryski 1921 roku po 75 latach. 1998. Red. M. Wojciechowski. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Tyszkowski, Kazimierz. 1924. *Z dziejów rewindykacji*, Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Umowa o preliminaryjnym pokoju i rozejmie między Rzeczpospolitą Polską a Rosyjską Federacyjną Socjalistyczną Republiką Rad i Ukraińską Socjalistyczną Republiką Rad, podpisana w Rydze 12 października 1920 r. 1921. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. Nr 28, poz. 161.

Wojkow, Piotr. 1991. „1921–1923 dwa lata prac delegacji rosyjsko-ukraińskiej, rosyjsko-ukraińsko-polskich Komisji Mieszanych Reewakuacyjnej i Specjalnej nad wykonaniem Ryskiego Traktatu Pokojowego: sprawozdanie.” W Kumaniecki, Jerzy. *Tajny raport Wojkowa, czyli radziecka taktyka zwrotu mienia gospodarczego i kulturalnego po pokoju ryskim*, 81–192. Warszawa: Warszawska Oficyna Wydawnicza „Gryf”.

Wzory do Instrukcji, wydanej przez Prezesa Głównego Urzędu Likwidacyjnego z d. 12 sierpnia 1921 r., w sprawie rejestracji mienia, ewakuowanego z Rzeczypospolitej Polskiej do Rosji i Ukrainy i podlegającego reewakuacji w myśl Traktatu Pokoju, podpisanego w Rydze dnia 18-go marca 1921 roku. 1921. Monitor Polski. Nr 205, poz. 274.

Zygmunt Mocarski (1894–1941; bibliotekarstwo) 1894–1975[1985] zespół 621, sygn. 161: j.a 14, aneks 4. Współpraca z bibliotekami. Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie.

Zygmunt Mocarski (1894–1941; bibliotekarstwo) 1894–1975[1985]. zespół 621, sygn. 161: j.a 15, aneks 5. Współpraca z instytucjami. Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie.

Zygmunt Mocarski (1894–1941; bibliotekarstwo) 1894–1975[1985]. zespół 621. sygn. 161: j.a 19. Negatywy fotografii rodzinnych. Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie.

Zygmunt Mocarski (1894–1941; bibliotekarstwo) 1894–1975[1985]. zespół 621. sygn. 161: j.a 20. Listy do osób nieustalonych 1922–1938. Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie.

Zygmunt Mocarski (1894–1941; bibliotekarstwo) 1894–1975[1985]. zespół 621. sygn. 161: j.a 21, aneks 8. Korespondencja wpływająca 1924–1939. Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie.

Zygmunt Mocarski (1894–1941; bibliotekarstwo) 1894–1975[1985]. zespół 621. sygn. 161: j.a 24. Drzewo genealogiczne. Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie.

Zygmunt Mocarski (1894–1941; bibliotekarstwo) 1894–1975[1985]. zespół 621. sygn. 161: j.a 25. Mocarska Janina. Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie.

Zygmunt Mocarski (1894–1941; bibliotekarstwo) 1894–1975[1985]. zespół 621. sygn. 161: j.a 26. Mocarski Szymon. Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie.

Zygmunt Mocarski (1894–1941; bibliotekarstwo) 1894–1975[1985]. zespół 621. sygn. 161: j.a 31. Bilety i programy teatralne, afisze, reklamówki 1916–1938. Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie.

Zygmunt Mocarski (1894–1941; bibliotekarstwo) 1894–1975[1985]. zespół 621. sygn. 161: j.a 18. Drobne materiały biograficzne. Archiwum Polskiej Akademii Nauk w Warszawie.

Przysłany: 7 V 2018

Zaakceptowany: 21 VIII 2018

Katarzyna Tomkowiak

Nicolaus Copernicus Public Provincial Library in Toruń

e-mail: kasia-t@wp.pl

ORCID ID: 0000-0003-1872-7884

Katarzyna Tomkowiak, PhD, is an employee of the Provincial Public Library – Copernicus Library in Toruń, a graduate of Nicolaus Copernicus University in Toruń and the Postgraduate Studies in History. In 2012, she obtained a PhD in humanities for her thesis: *The Municipal Library under the name of Copernicus in Toruń (1923-1939)*. Her scientific interests revolve around the interwar period and the history and people associated with the Municipal Library, as well as other libraries in Toruń and Podgórz during the Second Polish Republic. She is the author of numerous publications, including: *Stosunki Polski z Wielką Brytanią na forum Sejmu i Senatu 1919-1927* (Toruń 2003) and *Adam Mickiewicz (1798-1855). Katalog der Buchausstellung Thorn* (Toruń) 14. November 1998-31 März 1999, hrsg. von I. Mucha, M. Ptaszyk und K. Tomkowiak (Göttingen 2001). Member of the Presidium of the Society of Friends of Toruń.

Zygmunt Mocarski's participation in the revindication works of Polish library collections from Russia (1922–1923)

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/FT.2018.004>

The text is available under a Creative Commons Attribution-NoDerivatives 3.0 Poland (CC BY-ND 3.0 PL).

K

Keywords: the Załuski Library; Delegation of Poland in the Special Joint Commission; Municipal Library under the name of Nicolaus Copernicus in Toruń; Moscow; St. Petersburg; Russian Public Library in St. Petersburg; the Treaty of Riga

S

Summary. Aim: The subject of the article is to describe the activities of Zygmunt Mocarski during works the aim of which was to bring back the Polish library collections from Russia, pursuant to the provisions of the Riga Treaty of 18 March 1921. He worked as a temporary library expert and helped considerably in the revindication actions of the Polish Delegation in the Joint Special Commission in Moscow and Petrograd from 13 September 1922 to the end of April 1923. **Research method:** The analysis of documents from Polish institutions, printed materials and review of literature. **Results/Conclusions:** Zygmunt Mocarski, on the basis of Chapter 9 of the Treaty of Riga, significantly contributed to the recovery of Polish incunabula and old prints that had been kept in Russia since the time of the partitions. The majority of Polish unique prints were stored in the famous former Imperial Library in St. Petersburg (the Russian Public Library). Mocarski had a significant knowledge concerning the collections of this library, his excellent command of Russian being of great help here. I showed that he was a valued member of this group. It was thanks to his involvement that the prints from the Załuski Library were recovered.

Katarzyna Tomkowiak

Öffentliche Woiwodschaftsbibliothek – Kopernikus Bücherei in Toruń

e-mail: kasia-t@wp.pl

ORCID ID: 0000-0003-1872-7884

Dr. Katarzyna Tomkowiak ist Mitarbeiterin der Öffentlichen Wojewodschaftsbibliothek – der Nikolaus-Kopernikus-Stadtbücherei in Thorn, Absolventin der Nikolaus-Kopernikus-Universität in Thorn sowie des Aufbaustudiums für Geschichte. 2012 erhielt sie ihre Doktorwürde für die Dissertation: „Książnica Miejska im. Kopernika w Toruniu (1923–1939)“ [Die Nikolaus-Kopernikus-Stadtbücherei in Thorn (1923–1939)]. Ihr wissenschaftliches Interesse bezieht sich auf die Zwischenkriegszeit, die Geschichte der Stadtbücherei und anderer Bibliotheken Thorns und Podgorz' in der Zweiten Polnischen Republik sowie auf jene Personen, die mit diesen Institutionen verbunden waren. Sie ist Autorin zahlreicher Publikationen, darunter *Stosunki Polski z Wielką Brytanią na forum Sejmu i Senatu 1919-1927* [Die Beziehungen Polens zu Großbritannien im Sejm und Senat 1919–1927] (Toruń 2003) und *Adam Mickiewicz (1798–1855). Katalog der Buchausstellung Thorn (Toruń) 14. November 1998 – 31 März 1999*, hrsg. von I. Mucha, M. Ptaszyk und K. Tomkowiak (Göttingen 2001), und Mitglied des Vorstands der Gesellschaft der Liebhaber Thorns.

Der Anteil von Zygmunt Mocarski an der Rückforderung polnischer Bibliotheksbestände aus Russland (1922–1923)

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/FT.2018.004>

Dieser Text wird unter der Creative Commons-Lizenz Namensnennung-Keine Bearbeitung Polen (CC BY-ND 3.0 PL) veröffentlicht.

S **tichworte:** Załuski-Bibliothek; Polnische Delegation am Gemischten Sonderausschuss; Nikolaus-Kopernikus-Stadtbücherei in Thorn; Moskau; Petersburg; Russische Öffentliche Bibliothek in Petersburg; Friedensvertrag von Riga

Z **usammenfassung: These/Ziel:** Der Beitrag bezieht sich auf die Tätigkeit von Zygmunt Mocarski im Bereich der Rückforderung polnischer Bibliotheksbestände aus Russland laut den Bestimmungen des Friedensvertrags von Riga vom 18. März 1921. Er arbeitete vorübergehend als Bibliotheksexperte und war eindeutig für die Rückforderung engagiert, die von der Polnischen Delegation des Gemischten Sonderausschusses in Moskau und Petersburg seit dem 13. September 1922 bis zum Ende April 1923 vorgenommen wurde. **Forschungsmethode:** Analyse von Dokumenten polnischer Einrichtungen, der im Druck gegebenen Materialien sowie Literaturübersicht. **Ergebnisse/Schlussfolgerungen:** In Bezug auf das Kapitel XI des Friedensvertrags von Riga trug Zygmunt Mocarski wesentlich dazu bei, die polnischen Inkunabeln und alten Drucke, welche sich in Russland seit den Teilungen Polens befanden, zurückzugewinnen. Zahlreiche einmalige polnische Drucke

wurden in der berühmten früheren Kaiserlichen Bibliothek in Petersburg (der Russischen Öffentlichen Bibliothek) gesammelt, deren Bestände Mocarski sehr gut kannte. Behilflich waren auch seine hervorragenden Russischkenntnisse. Aus diesem Grund war er ein anerkanntes Mitglied dieses Gremiums. Dank seinem Engagement wurden die alten Drucke, die aus der Załuski-Bibliothek stammten, zurückgewonnen.